

A SKYTHÁK

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

NAGY GÉZA

L. TAGTÓL

(OLVASTATOTT A M. TUD. AKADEMIA 1905 ÁPRILIS 3-IKI
ÜLÉSÉN.)

12 ÁBRÁVAL

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

1909

ÉRTEKEZÉSEK

A TÖRTÉNETI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

Első kötet. (1867—1870.) I—XII. 6 kor. 40 fill. — **Második kötet.** (1871—1872.) I—X. 5 kor. 60 fill. — **Harmadik kötet.** (1873—1874.) I—X. 4 kor. — **Negyedik kötet.** (1874—1875.) I—VI. 6 kor. 40 fill. — **Ötödik kötet.** (1875—1876.) I—V. 7 kor. 10 fill. — **Hatodik kötet.** (1876—1877.) I—X. 6 kor. 10 fill. — **Hetedik kötet.** (1877—1878.) I—X. 6 kor. — **Nyolczadik kötet.** (1878—1880.) I—X. 6 kor. — **Kilencedik kötet.** (1880—1883.) I—XII. 10 kor. 60 fill.

Tizedik kötet. I. Bothien Gábor és a svéd diplomácia. *Szilágyi Sándortól.* 40 fill. — II. Az 1809-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 80 fill. — III. Forgách Ádám és Báthory Sóna ékszerének történetéből. *Majláth Bélától.* 40 fill. — IV. A Fuggerek jelentősége Magyarországnak történetében. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — V. A jászabnyok nyelve és nemzetisége. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. — VI. Mythológiai elemek a székely népköltészet és népeletben. *Kozma Ferenczről.* 60 fill. — VII. A Hajduk kibekötés kísérlete. Inárcsokon 1807-ben. *Majláth Bélától.* 40 fill. — VIII. A Petrarca Codex kód nyelve. *Gyárfás Istvántól.* 1 kor. 20 fill. — IX. I. Rákóczy György első összeállításai a svédekkel. *Szilágyi Sándortól.* 20 fill. — X. Franciaország magyar tartása II. József császárnak II. Frigyes porosz királlyal történt találkozásánál szemben. *Wertheimer Edéltől.* 40 fill.

Tizenegyedik kötet. I. Masolino olasz képművei. *Ista Vancz Ignác.* 20 fill. — II. Az 1681-ki soproni országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 1 kor. — III. A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. *Dr. Károlyi Árpádtól.* 80 fill. — IV. Az 1688-ki táborozás történetéhez. *Thaly Kálmántól.* 60 fill. — V. Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez. *Wenzel Gusztávtól.* 80 fill. — VI. Bothien Gábor fehérvári siremléke és alapítványai. *Szilágyi Sándortól.* Ára 20 fill. — VII. Egy állítólagos római mediterrán-út Pannoniában. *Dr. Ortway Tivadartól.* 1 kor. — VIII. A keszthelyi dobogó sírmezeje. *Lipp Vilmostól.* 20 fill. — IX. Gróf Pálffy Miklós kancellár iratai Magyarország kormányzásáról. *Marczali Henrikől.* 80 fill. — X. Erdélyi katonai véderője átalakulása a XVIII. században. *Jakab Elektől.* 1 kor. 20 fill.

Tizenkettedik kötet. I. Adalék Pannónia történetéhez Antonius Pius korában. *Hampel Józseftől.* 40 fill. — II. Szabolcs vármegye alakulása. *Kantler Káosztól.* 60 fill. — III. Az 1637/38-iki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól.* 60 fill. — IV. Mabilion János a diplomatika megállapítója. *Borost Árpádtól.* 60 fill. — V. Az 1842-3-ik évi szónyi békekötés története. *Majláth Bélától.* 14 fill. — VI. A mai Nagyvárad megállapítása. *Bunyitay Vinczről.* 40 fill. — VII. Összehasonlító vizsgálatok a hazai és észak-európai prae-historikus kőeszközök eredete és régisége körül. *Első fele Ortway Tivadartól.* 80 fill. — VIII. Ugyanaz. Második fele. 1 kor. 20 fill.

A SKYTHÁK.

I.

A mily általános volt, kezdve a byzantinusokkal, a régebbi írók azon felfogása, hogy a skythák a népvándorlás kora óta föltűnt különféle uraltáji vagy máskép turán népekkel, hunnokkal, turkokkal, magyarokkal, kunokkal stb. voltak valamiféle rokonsági viszonyban; ép annyira elterjedt a lefolyt évszázad alatt, különösen Zeuss, Müllenhoff és Tomaschek nyelvi magyarázatai óta a skythák irán eredetének elmélete. Mindig akadtak ugyan időközönként, kik a turán eredetet vitatták, de azért megmaradt uralkodó véleménynek, ha nem is annyira az európai, mint inkább a német tudományos világban, hogy a skythák nem mások mint kezdetleges ősi állapotban maradt iránok vagy legalább is az iránsággal nagyon közeli atyafiságban levő árják, esetleg a lett-szláv népség ősei.¹

Az árjaság ősi állapotából magyarázzák aztán ezen elmélet követői a skythák nomád életmódját, mely náluk a legszorosabb kapcsolatban volt a lótarással. A nomádságra vezetik vissza a szokásaikban, erkölceikben és vallásos felfogásuk töredékes emlékeiben mutatkozó különleges jellemvonásokat, melyek tulajdonképp nem az iránsághoz, hanem a közép- és belső-ázsiai nomád turán néptörzsekhez tették őket hasonlókká. E felfogás szerint azonban a nomád élet, a mit a skythák követtek, nem a származásnak, hanem a pusztaságon való tartózkodásnak az

¹) Minden esetleges félreértés kikerülése végett megjegyzem, hogy a *turán* nevet nem a Müller Miksa-féle értelmezés szerint használom, hanem mindig az *wal-altáji* nyelvsaládhoz tartozó vagy legalább is odaszámítható népeket értem ezen elnevezés alatt, ép úgy, mint az *árja* név alatt a németek *indo-germánjait*, kiket főleg az angolok s részben a francziák is (ez utóbbiaknál az *indo-európai*-val váltakozva) még mindig *árják*-nak neveznek.

eredménye; a földműves életmódja csak egy további fejlődési fokozat az árja népek történelmében, de nem az ősi állapot, mely náluk is, mint a turánoknál, baromtartásból és pásztorkodásból állt. Már pedig a nomád életmód világnézetben, erkölcsi és társadalmi rendben, szokásokban bizonyos egyformaságot hoz létre az egymástól legtávolabb eső népek közt is a nélkül, hogy ebből a származás közösségére kellene következtetni.

A pusztai életmódnak tulajdonítják azok is a skythaságnál jelentkező turánszerű jellemvonásokat, kik máskülönben nem egy a földművelésnél korábbi fejlődési fokozatnak tartják a baromtartást, hanem a földművelés egyik fejleményének. Ezen felfogás szerint mindaddig nem lehetett szó nomadismusról, míg az előázsiai hosszúfejű kulturnépek Egyiptomban s Babyloniában nem kapcsolták össze a földművelést a szarvasmarha- s utóbb a lótarással. Csak a mikor már fejni kezdték a szarvasmarhát, juhok, lovak stb. és tőlük eltanulták a kezdetlegesebb műveltségi fokon álló népek is, akkor lett lakhatóbbá a pusztaság és csak ezután fejlett ki az ott tartózkodó népeknél a nomadismus.¹⁾

Igy magyarázva a nomadismus keletkezését, áthidalható az a nehézség, mely abban a nyelvi és régészeti jelenségek által egyformán támogatott körülményben volt, hogy az árjaságnál már a megoszlás előtti időkben, a neolith korban általánosan elterjedt a földművelés; csakugyan lehettek tehát a skythák olyan iránok, kik a középázsiai pusztaságon nomádokká váltak, föltéve hogy ez igazolható nyelvük fennmaradt töredékes emlékeiből.

E szerint a skytha-kérdés ismét azon csekély nyelvmaradvány újabb átvizsgálására terelődik át, melyből az irán eredet elméletét vonták le Zeuss és követői, a kik közt az újabb tudósok sorában Hommel Fritzet, az imént említett Schurtz Henriket és Brand Károly Györgyöt emelhetjük ki.²⁾

Ide s tova másfél évtizede, hogy megjelent *A szkithák nemzetisége* című tanulmányom, melyben a turán népek közt jelöl-

¹⁾ Ilyen állásponton van pl. dr. Schurtz Henrik a felső-ázsiai és szibériai népek történetének leírásában. (*Weltgeschichte*. Herausgegeben von Dr. Hans F. Helmolt. Leipzig und Wien. 1902. II. k. I. fele. 129. s. kk. II.)

²⁾ Zeuss Gáspár: *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. München, 1837. 275—302. l. — Müllenhoff Károly: *Ueber die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten*. (Monatsberichte der preuss. Akademie

tem ki a skythák helyét külsejük, életviszonyaik, erkölcsaik, szokásaik s vallásos felfogásuk alapján, a mennyiben nemcsak általános, hanem részletekre kiterjedő, forma szerinti egyezésekről is beszélhetünk. Ugyanekkor nyelvmaradványaikra is kiterjeszkedtem s talán sikerült is kimutatnom az irán elmélet ingatag voltát. Mégis akkori magyarázataim részint kiegészítésekre, részint helyesbítésekre szorulnak s arról is mindinkább meggyőztek további tanulmányaim, hogy az a turán népáramlat, melyet az ókor a skythák nevéhez fűzött, szoros kapcsolatban van a finn-ugor s különösen az ugor-magyar népek terjeszkedésével. A skytha-kérdés tehát nemcsak a tudomány általános szempontjából, de a saját különleges feladatainknál fogva is méltán tarthat számot érdeklődésünkre s ránk vár a kérdés újabb meg újabb oldalról való megvilágításának kötelezettsége.¹⁾

II.

Egész röviden jellemezve a skytha-kérdést, úgy áll a dolog, hogy a különben nagyon gyér, többé-kevésbé eltorzított s többféleképp magyarázható nyelvmaradványok kivételével minden jelenség egy tősgyökeres turán nép képét tünteti fel.

in Berlin. 1866. 549—579. l.) és *Deutsche Altertumskunde*. Berlin, 1892. III. k. 101—125. l. — Tomaschek Vilmos: *Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden*. (Sitzungsber. der kais. Akademie. Bécs, 1888. CXVI. 715—780. CXVII. 1—70. II.) — Dr. Fligier: *Ueber die Herkunft der Sarmaten*. (Archiv für Anthropologie. XVII. 1887. 302—303.) — Dr. Fritz Hommel: *Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients*. (Müller J. Handbuch d. klass. Altertumswissenschaft. III. Bd. I. Abth.) München, 1904. I. Hälfte. 29—30., 210—214. l. — Dr. Schurtz Henrik: *Hochasien und Sibirien*. (A Helmolt-féle »Weltgeschichte« II. kötetének 1-ső felében. Lipse és Bécs, 1902. 131.) és Brand Károly György: *Die alten Völker am Schwarzen Meer*. (U. o. IV. k. I-ső fele. 73—80. l.) — A skythák lett-szláv eredetét vitatja Cuno János Gusztáv: *Die Skythen. Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde*. I. Theil. Berlin, 1871. cz. művében.

¹⁾ Eredetileg *Egy pár szó a szkithákról cz. a. az »Ethnographia«* 1894-iki évfolyamában (223—238 és 279—320. l.) jelent meg említett tanulmányom s aztán külön füzetben, mint a »Néprajzi Füzetek« 3-ik száma. Budapest, 1895. Lásd továbbá a »Századok«-ban 1896. évf. 235—246. és 1897. évf. 427—433. l., a »Budapest Régiségei«-ben V. k. 1897. 89—91. l., a »Keleti Szemle«-ben I. k. 1900. I. k. 60. l. és »Archaeologiai Értesítő«-ben XXI. k. 1901. évf. 110. s. köv. II. közzölt pótlásokat és módosításokat.

Erre vall első sorban is a nomád élethez való makaes ragaszkodásuk. Sem városokat, sem várakat nem építettek — mondja róluk Herodotos — hanem magukkal hordva házaikat mindannyian nyilas lovasok, nem földművelésből, hanem marhatartásból élnek s lakásuk a szekerükön van.¹⁾

Még részletesebben szól nomád életükről Hippokrates. Nomádoknak hívják őket — úgymond, mert nincsenek házaik, hanem szekereken laknak. A szekerek közül a kisebbek négy-, a nagyobbak hatkereűek. Ezek gyékényvel vannak körülkerítve, a házakhoz hasonlóan egyszerű vagy háromszoros beosztással s egyszersmind sátozt képeznek eső, hó és szél ellen. A szekeret két vagy három pár szarvnélküli ökör húzza. Itt élnek a nők gyermekeikkel, míg a férfiak lovon ülnek s utánuk mennek baromcsordáik, szarvasmarháik és lovaik s addig tartózkodnak egy helyen, míg elég legelőt találnak barmaiknak, aztán pedig más vidéket keresnek fel.²⁾

Említi a nomád skythák font tetejű, jó kerekű magas szekérházait Aischylos is a Prometheusban: »Ha innen el mégy, fordúly napkelet felé a' pusztaságnak; itt majd a' Szittyai Kóborlókhoz érkezel, a' kik tzéltűtő nyilakkal felfegyverkezve vagyunk, és a' kik az ő fontt házaikat szekereiken hordozzák.«³⁾

¹⁾ τοῖσι γὰρ μήτε ἄστυα μήτε τείχη ἢ κτισμένα, ἀλλὰ φερόμενοι ζόντες, πάντες ἔωσι ἰσποτοξόται, ζῶντες μὴ ἀπ' ἀρότου, ἀλλ' ἀπὸ κτηρίων, οἰκήματα τέ σφι ἢ ἐπὶ ζευγίων. Herod. IV. 46.

²⁾ Νομάδες δὲ καλεῦνται, οἳ οὐκ ἔστι οἰκήματα, ἀλλ' ἐν ἀμάξῃσι οἰκοῦσι. αἱ δὲ ἀμάξαι εἰσι αἱ μὲν ἐλαχισταί τετρακόκλιοι, αἱ δὲ ἑξακόκλιοι. Αὗται δὲ πῖλοισι περιεφραγμέναι. εἰσὶ δὲ καὶ τετραχασμέναι ὡσπερ οἰκήματα, τὰ μὲν διπλᾶ, τὰ δὲ τριπλᾶ. ταῦτα δὲ καὶ στεγνὰ πρὸς ὕδωρ καὶ πρὸς χιόνα καὶ πρὸς τὰ πνεύματα· τὰς δὲ ἀμάξας ἔκκουσι ζεύγη, τὰς μὲν δύο, τὰς δὲ τρία βόων κέρως ἄτερ. οὐ γὰρ ἔχουσι κέφαλα ὑπο τοῦ ψύχους ἐν ταῦταισι μὲν οὖν τῆσιν ἀμάξῃσι αἱ γυναῖκες διατείνονται αὐτοὶ δὲ ἐπ' ἵππων ἠκεῦνται οἱ ἄνδρες. ἔπονται δ' αὐτίσιν καὶ τὰ πρόβατα ἴοντα, καὶ αἱ βόες, καὶ οἱ ἵπποι μένουσι δ' ἐν τῷ αὐτῷ τοσοῦτον χρόνον, ὅσον, ἂν ἀπόκηρ οὐτίσιν τοῖσι κτήρεσι ὁ χόρτος. ὁπόταν δὲ μηκέτι, ἐξ ἐτέρῃν μετέρχονται. Hippocr. de aëre, aquis et locis. 18. Kuehlewein H. kiad. Lipcse, 1894. I. k. 60. 1.

³⁾ Σκύθαι δ' ἀφιζει νομάδες, οἱ πλετὰς στέγα;

Πεδάγοιαι γαίους' ἐπ' ἐγκύκλις ὄχοις.

Aeschyl. Prom. Vincit. 708, 709. vers.

Az idézet Verseggy Ferenc fordítása után van: A' *Le-Bilintseztett Prometheus*. Budán. 1792. 43. 1.

A helyhez kötött tartózkodás teljes hiánya jellemzi az igazi nomádot. Ilyen a régi skytha, ilyenek a népvándorlás idejének turánjai, ilyen a mai keleteurópai és középpázsiai kirgiz, kalmik és a belsőázsiai mongol. Mindezeknél csak járuléka a nomád életnek a baromtartás, de nem az előidézője. A kezdetlegesebb életviszonyok közt maradt turán néptörzsek vadászok s a jakutoktól, szojotoktól és tunguzoktól a vogulok, osztyákok és lappokig megtalálunk minden átmenetet, mely a pásztorkodó életre vezet át a vadászéletről. Az a népcsoport, mely földművelőből lesz baromtartó, mint p. a délafrikai boer, ha vándoréletet él is a legelő keresése miatt, még nem nomád. A vérbeli nomád nép vadász volt a fejlődés kezdetlegesebb fokán. Csakis ezekből lesznek hamisítatlan nomád pásztorok, kik már a baromtartás előtt helyhez nem kötött kóbor életet folytattak s nemzedékek hosszú során át évezredeknek egész láncolata alatt szokták meg annyira, hogy — mint Ammianus Marcellinus írta a hunnokról — fedél alatt, épületben nem is érezték magukat biztonságban, úgy tekintették, akár csak a sírban lettek volna.¹⁾

Bármi volt is eredete a baromtartásnak, akár a vadászéletmód vezette rá az embert az élelmül használható állatok megszelidítésére, akár pedig a földműveléssel kapcsolatban keletkezett: nem a baromtartásban kell keresni a nomád élet gyökerét. Különbséget kell tennünk nomád és baromtartó népek között s ha kereszteződik is egymással a nomadismus és pásztorkodás, nem egyenértékű a két dolog.

Ezt a szempontot kell figyelembe vennünk a skythák nomadismusánál is.

A skythák Herodotos főntebb idézett jellemzése szerint tősgyökeres nomádok s, mint hozzáteszi, »lovas nyilasok« (*ἰσποτοξόται*) voltak (IV. 46.). Mögöttük északkelet felé egész láncolata sorakozott azon nomád törzseknek, kiket általában a

¹⁾ Aedificiis nullis unquam tectis: sed haec velut ab usu communi discreta sepulchra declinant. Nec enim apud eos vel arundine fastigatum reperiri tugurium potest. Sed vagi montes peragrantes et silvas, pruinas, famem sitimque perferre ab incunabulis adsuescunt. Peregre tecta nisi adigente maxima necessitate non subeunt: nec enim apud eos securos existimant esse sub tectis. Ammiani Marcellini Lib. XXXI. cap. II., 2.

skythasághoz számítottak az ókori görögök akár eredetüknél, akár pedig életviszonyaik, erkölceik, szokásaik és viseletük hasonlóságánál fogva. E láncolatban északkelet felé haladva fokozatosan átmege a pásztorélet a vadászéletmódra s a baromtartó nomádokat, skythákat, massagetákat stb. felváltják a vadász nomádok, mint a Herodotostól említett thyssageták és a lovas jyrkák (*Ἰῦρκαί* = jürkéek), kiken túl már az ókori írók által is jól megkülönböztetett és a skythasággal soha össze nem zavart hyperboreusok vagyis sarkvidéki néptörzsek következtek.

A skythák nomádsága a korábban folytatott vadászéletnek az eredménye, melylyel a legszorosabban összefügg a nyíl használata, a miben semmiféle európai néptől utol nem ért jártasságra és gyakorlatra tettek szert, úgy hogy nevük egyjelentésüvé vált a »nyilas«-sal, a »nyíllövő«-vel, mint p. a germán nyelvekben (v. ö. svéd *skjuta*, óném. *skiutan*, ném. *schütze*, angol *shoot*). Nem mi vagyunk az elsők, kik összeköttetésbe hoztuk a germán *skiut*-töt a *skyth* névvel; szerintünk azonban a népnév vált közszóvá s nem megfordítva.¹⁾

1. ábra.

Ijját felajzó skytha.
(A kulobai elektron edényről.)

A végtelen ázsiai pusztaságon csak a nyíl birtokában boldogulhatott a vadász, a mikor élelme beszerzésére indult; a lándzsának vajmi kevés hasznát vehette, mely inkább a nagy és erős vadakban bővelkedő erdőség lakóinak, meg a halásznépségnek a fegyvere, az utóbbinak szigonya ugyanis alapjában véve nem

¹⁾ Hogy a germánok csakugyan tudtak egy a távoli északkeleten lakó *skut* népről, tanúsítja Brémai Ádám, ki az asszonyok országán túli népeket így sorolja fel: »Supra illas *Wüzi*, *Mirri* (Mériek), *Lami* (Nestornál: Jam valahol a Pecosora vidékén a cseremiszek, permek és ugorok szomszédságában), *Scuti* et *Turci* habitare feruntur usque ad Ruzziam.« *De situ Daniae* Cap. 222.

egyéb, mint halászatra alkalmazott lándzsa. Máshol is azt tapasztaljuk a föld egyéb részeiben, hogy vadászélet és nyíl szoros

2. ábra.

Skythák.
(A csertomlái ezüst korsóról.)

kapcsolatban van egymással; ezt látjuk az észak-amerikai indiánoknál, délamerikai botokudoknál s délafrikai busmannoknál;

3. ábra.

Lovát nyugtató skytha.
(A csertomlái ezüst korsóról.)

míg annál nagyobb jelentősége lesz a lándzsának, minél inkább felváltja a vadászéletmódot a halászat, vagy a kezdetleges földművelés. Sehol annyira nem nélkülözhetette a vadász a nyílat,

melylyel a vadat már nagyobb távolságból is elejthette, mint az Ázsia keleti részeitől egész a Fekete tengerig huzódó mérhetlen pusztaságon, hol hiányzott minden föltétele a lesből való vadászatnak. Ez az életmód, meg a természeti viszonyok fejlesztették ki a belső- és középpázsiai nomádokban azt a rendkívüli ügyességet a nyilazásban, mely a történelem minden korszakában megkülönböztette őket az előázsiai és európai népektől, kiknél mindig nagyobb jelentősége volt a lándzsának s nyíl helyett megelégedtek az amazoknál ismeretlen parittyával is. Kezdetleges életviszonyok közt nagyjelentőségű az a kérdés, mi a hagyományos fegyvere valamely népcsoportnak. Halásznépnek nincs szüksége nyílra, pásztornép is ellehet nélküle, földművelő népek szintén nélkülözhetik, a pusztaság vadászainak azonban egész lételük a nyílhoz van kötve, s nemzedékek hosszú során át volt tanítómesterük a nyilazásban a szükség, mely napról-napra rászorította őket használatára. Ilyen összefüggésben tekintve a dolgokat, a kiválóan nyilas skytha nem tartozhatott a népek azon csoportjához, melynek, mint az árjaságnak, a lándzsa volt a hagyományos fegyvere; csakis azon nomádokból válhatott ki, kiknek időtlen időktől fogva a pusztaság volt a hazájuk. Ezek ejtették mindannyiszor bámulatba vagy rémületbe a világot nyilazásukkal, a hányszor csak feltűnt egy-egy törzsük a történelem színterén. Már pedig ezek mindannyiszor turánok voltak.

Ugyanílyen credményre jutunk, ha elemezzük a lótarítás rendkívüli fontosságát a skythák életében. Valamennyi ókori író mondja, görög vázák skytha tárgyú képein láthatjuk, hogy nem tudták a skythát elképzelni lova nélkül. Hippokrates említi, hogy lócslábuak s már a csecsemőnél is arra ügyeltek, jól tudja-e majd egykor megülni a lovat s ezért nem kötözték pólyába, mert különben elvesztette volna hajlékonyságát a láb.¹⁾ A *kanczatejvő* és *tejevő* t. i. kanczatejvő kifejezés pedig rendes jelzője lett a skythaságnak. Az Iliasban ugyan a skytha elnevezés nélkül fordulnak elő a

¹⁾ ἤσκα δὲ γίνεται καὶ πλατεία, πρῶτον μὲν ὅτι οὐ σπαργανοῦνται ὥσπερ ἐν Αἰγύπτῳ οὐδὲ νομίζουσι διὰ τὴν ἰκτασίην, ὅπως ἂν εὐθερα ἔωσιν. Hippocr. *De aëre, aquis et locis*. 20. Kuehlewain H. kiad. Lipsce, 1894. I. 63.

thrákok fölött tanyázó lófejők, tejevők, vagyonnélküliek és legigazságosabb emberek,¹⁾ de már az Eratosthenestől idézett hesiodosi vers említi az aethiopok és ligysek melletti lófejő skythákat.²⁾

Nyíl és ló jellemezte mindig a nomád turánokat.

Lóra csak olyan szüksége volt a végnélküli pusztaság vadászainak, mint nyílra. Lovon ülve beérhette a gyorslábú vadat, hogy elejtse s viszont vad hiányában a ló husávalés tejével táplálkozhatott. Ezért találunk Ázsia belsejében, sőt az utóbbi századok óta az észak- és délamerikai prairieken is lovas vadászokat. Ezért előzte meg a közép- és belseőázsiai nomádoknál a lótarítás a tulajdonképeni pásztoreletet, mely a lovas vadászoktól indult ki s keletkezésének ezen bélyegét mindvégig megőrizte azáltal, hogy ezekből a nomádokból váltak a világ legjobb lovasai s a lóhusevés és lótejivás még akkor is szokásban maradt náluk, a mikor már szarvasmarhacsordáik és juhnyájaik is voltak. Ott, hol a baromtarítás és vele együtt a nomád élet a földműveléssel hozható kapcsolatba, mint Elő-Ázsia semita s Észak-Afrika hámita törzseinél, a ló csak később tűnik fel; barmaik közt előbb találunk szarvasmarhát, juhot, kecskét és szamarat s ha utóbb, körülbelül a bibliai Ábrahám-féle időszak s az egyiptomi XII. dinasztia uralma után, a hikszoszok alatt, Kr. e. 1800—1600 között el is terjedt a ló, sőt, mint az araboknál, kiváló helyre emelkedett is, táplálékul sohasem szolgált.

Körülbelül ilyen előzményei voltak az árjaságnál is a baromtarításnak.

Ma már meghaladottnak tekinthető az az álláspont, hogy az árják őskulturája a pásztorkodó nomádok életviszonyainak felel meg. Őshazájuk az európai erdős terület, nem az ázsiai vagy keleteurópai pusztaság. Ismerték a földművelést, mely a régészeti leletek tanúsága szerint már a neolith-kor dereka táján

¹⁾ . . . αὐτοὶ δὲ πάλιν τρέπεν ὄσσε φαεινὸν
νόσφιν ἐφ' ἰκτασιῶν Θρησκῶν καθαρῶμενος αἶαν.
Μυσοῦν τ' ἀγγελμάχων, καὶ ἀγαθῶν Ἰαπηρολογῶν,
γλαυτοστάγων, ἄβιον τε, δικαιοτάτων ἀνθρώπων.

Ilias. XIII. ék., 3—6. v.

²⁾ Αἰθιοπίας τε Αἴγυις τε ἰδὲ Σκύθας ἰαπηρολογοῖς. Eratosthenes idézete fennmaradt Strabonánál, Lib. VII. Cap. III. §. 7.

vagy még előbb Európaszerte elterjedt; ezt a tanúságot kiegészítik a nyelvi bizonyítékok, a mennyiben egész sora van a földműveléssel összefüggő közös árja kifejezéseknek, minők a hindu-irán *yava*, litván *jawai*, görög *ζατα* = »tönköly«, »gabona«, — szanszkr. *pūra*, lett *pūrji*, ószlov. *pyro*, gör. *πύρο* = »buza«; — szanszkr. *pešana* »kézi malom«, litván *pesta* u. a., lat. *pinso* »öröl«, — szanszkr. *samitā* »buzaliszt«, gör. *σειδάλις*, lat. *simila*, *similago* »finom liszt«; — szanszkr. *arītram*, gör. *ἄροτρον* »eke«, *ἄροω* »szánt, vet«, lat. *aratum*, *aro*, litv. *arti* »szánt«, — szanszkr. *ajras* »mező, telek«, gör. *ἀγρός*, lat. *ager*, gót *akrs*, ném. *acker* stb.

A lónak tehát nem lehetett náluk az a jelentősége, a mi a pusztaság nomádjainál. Sokkal fontosabb volt a szarvasmarha, melyet élelemre is, teherhordásra is, szántásra, igavonásra is használtak; valamennyi árja nép életében nagy szerepet játszott mindenkor a szarvasmarha, ősi neve feltalálható úgy az ázsiai, mint európai árjaságnál, nevezetesen: szanszkr. *sthāra*, zend *ctavra*, gör. *ταῦρος*, lat. *taurus*, gót *stīurs*, szláv. *tour*, — szanszkr. *ukša*, zend *úkhšan*, germ. *auhsus*, *oxá*, *oxe*, *ochs*, kelta: *os*, *yk*, *agh*, megvan a görögben is: *αἰξ*, csakhogy itt a. m. »kecske«; — szanszkr. *go*, zend *gāo*, ófeln. *kó*, *kuh*, lat. *bos*, gör. *βοῦς*. Ha még hozzáteszszük, hogy a svájci czölöpépítmények maradványai közt is főleg a szarvasmarha meg a juh fordul elő, melynek szintén van közös árja neve, ú. m. szanszkr. *avis*, lat. *ovis*, gör. *οῦς*, ószlov. *ovica*, litv. *avis*, *avinas*, ófeln. *auwi*, ír *oi*: megértjük a szarvasmarha- és juhtartó árja, meg a ló tartó skytha pásztorkodása közti különbség valódi jelentőségét. Igaz ugyan, hogy már az ősarjaság előtt sem volt ismeretlen a ló, erre mutat legalább az elnevezés közössége, de az is bizonyos, hogy a mikor feltűntek Európában az első lovas nomádok, oly idegenszerűek voltak az árják szemében, hogy a kentaurokról szóló görög mondák tanúsága szerint lovaikkal összenőtt csodalényeknek nézték őket. Az sem lehetetlen tehát, hogy a ló közös árja neve, a szanszkr. *ašva*, zend: *ašp*, litv. *ászva*, gör. *ἵππος*, *ἵκκος*, lat. *equus*, ír: *ech*, gaél: *each*, breton: *ep*, ógerm. *chu*, tulajdonképen nem is származik az árja őskorból, hanem egészen más magyarázatra szorul eredete, t. i. a lóval együtt nevét is ugyanazon, Ázsiából Európába hatoló lovas nomád nép ismertette meg az ázsiai és európai árják-

kal.¹⁾ S alighanem a mondák kentaurjaiban kell keresnünk e népet, tekintve hogy a gandarokat, gandarvokat vagy gandarvokat emlegetik a hindu hagyományok is, ezek is lovasoknak mondják, a mondai elemek tehát egy csakugyan történeti szerepet vitt ázsiai nép emlékéhez fűződtek.

Mindezekből azt az eredményt vonhatjuk le, hogy semmi esetre sem lehet elválasztani a skythákat azon később feltűnt közép- és belsőázsiai nomádok, hunnok, magyarok, kunok, turkománok, tatárok, kirgizek, mongolok családjától, kiket turánoknak ismerünk. Ezeknek a nomád élete külső járulékaiban is, minő egyebek közt a nyíl és ló nagy jelentősége, hű másolata azon képnek, mit az ókori írók hagytak ránk a skythákról, s a közös jellemvonásoknak folyton egyfélekép ismétlődő jelentkezése évezredekre visszamenő s ugyanazon forrásból eredő azonos fejlődési folyamatot tételez föl; a minek magyarázatát csakis az eredetnek, meg az életmód legősibb formáinak, legkezdetlegesebb elemeinek közös volta adhatja meg.

Nagyon tévednek azok, kik azt hiszik hogy az európai erdővidékről elszakadt s az ázsiai pusztaságon földművelés helyett pásztorkodó irán ugyanolyan nomáddá alakulhatott volna, mint a pusztaság tősgyökeres szülőtte, a vadászéletből lassankint és fokozatosan kibontakozó turán.

Az árjaságnál ugyanis egészen mások voltak a létföltétel ősfarmái, természetének, jellemének alapvonásai is más irányban fejlődtek ki. Kétséget sem szenved, hogy az a helyhez egyáltalában nem kötött kóbor élet, minőt a skythák folytattak, soha nem vált volna annyira természetévé egy olyan, magát pásztorkodásra adó népnek, mely már előzőleg ismerte az állandó lakhelyet, ha mindjárt földbe vájt putrikból állt is az. Már pedig a »lakás«-nak, »háza«-nak, »falu«-nak olyan közös elnevezései, minők: a szanszkr. *kata*, *kūta*, perzsa *kada*, *kad*, szláv *kotu*, litv. *kuts*, ófeln. *chuti*, skand. *kot*, — továbbá szanszkr. *dama*, gör. *δομος*, lat. *domus*, szláv *domu*, — aztán szanszkr. *veça*, zend *vīç*, gör. *οἶκος*, lat. *vicus*, gót *weihs*, kelta *quic*, alb. *vise* stb. kétségtelen bizonyosságot tesznek arról, a mi különben a neolithkori telepeken Európá-

¹⁾ Az árja szók mindenesetre összefüggnek a török-tatár *at* »ló«, *aj-gir* (at-gir) »ménlő« elnevezéssel.

szerte mindenfelé előforduló földbe ásott lakásokból is kitünik,¹⁾ hogy az ósárjaság letelepült életet folytatott. Egy ilyen nép a pusztaságon is nagyon természetesen azokat a helyeket kereste fel, hol kedvezőbbek voltak a létföltételek korábbi életmódja folytatására s még ha pásztorkodásra tért volna is át, akkor sem feledkezett volna meg arról, hogy bizonyos alkalmas pontokat állandóbb tartózkodásra rendezzen be, a hogy tették pl. Dél-Afrikában a boerok, kik a baromtartással járó kóbor életmód mellett is gondoskodtak falvak és városok, vagy legalább is egyes tanyák, szállások alapításáról.

Arra a lehetőségre, hogy az iránságban is kifejlódhettek olyan különbségek, mint p. a semitáknál a városlakó arab és a beduin között, nem igen gondolhatunk. Talán annyi idő sem állt az iránok rendelkezésére az életviszonyok különbségéből származó jellemvonások különbségeinek megrögzítésére, mint a semitáknak; még fontosabb azonban az a szempont, hogy a semitáktól legelső feltünésüktől fogva elválaszthatlan a nomadismus, ellenben Mesopotamia s Kanaán legrégebb városlakó eleme más fajta s nem semita volt. A beduin nomadismusa tehát öröklött sajátság, míg a városlakó semita, ha jóformán ötezeréves múlt van is mögötte, mégis csak későbbi productum, a milyen pl. a városlakó török is. Egészen más tehát az iránság fejlődési menete mint a semitáké.

Ha valaki az itt mondottakkal szemben arra hivatkoznék, hogy az indo-iránságban is vannak olyan vérbeli kóbor néptörzsek, mint a cigányok, lurok stb. s ilyen ókori indo-irán cigányoknak tekinthetjük a skythákat is: nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy két vagy harmadfél ezernyi időköz választja el amazokat a skythaságtól, hetven-nyolczvan nemzedék tünt le azóta s ezen hetven-nyolczvan nemzedéktől örökölt, folyton erősödő és állandósuló jellemvonások azok, a miket p. a cigányoknál látunk; különben is a cigány csak nyelvénél fogva tartozik a hiadu-irán népcsoporthoz, anthropologiai tulajdonságai szerint azonban India sötétbőrű őslakosságától ered, tehát az elhindu-

¹⁾ Egy ilyen Magyarországon előforduló neolithkori lakás átmetszetét adja Wosinszky Mór a lengyeli őstelepről. Arch. Közl. XVI. k. 1890. VI. tábla; 66. sz., leírását l. 57—60. és 100. l.

sodott kusitáknak, nem pedig a középpázsiai pusztaságon nomáddá vált indo-iránoknak az ivadéka. Egészen más elbírálás alá tartozik ezek szerint a cigányok nomádsága, mint p. a germán vérű délafrikai boeroké, kikről csakugyan példát vehetünk a tekintetben, milyen lehetett az ókorban a vérbeli irán, ha nomád lett.

Mert voltak nomád iránok is már az ókorban is. Herodotos említ egy pár törzset. Így a szagartokról, az ékiratos emlékekből is ismert zikirtukról vagy açagartákról felhossa, hogy nomádok, de perzsa nyelven beszélnek. Előzőleg pedig, midőn elsorolja a perzsák törzseit, hozzáteszi, hogy míg a többiek földművelők, a daok, mardok, dropikok és szagartok nomád módon élnek.¹⁾

Akármiyen eredetűek voltak is ezek, akár eliránosodott tősgyökeres nomádok, a mire vallana a szagartoknak a perzsákétól több tekintetben eltérő szokása, akár pedig vérszerinti perzsák: Herodotos ezen följegyzéséből jogosan következtethetjük, hogy ő, a ki ismerte a skythákat is, perzsákat is, semmiesetre sem hallgatta volna el rokonyelvűségüket, a hogy pl. a szármatakról is megemlíti, hogy »skytha nyelven beszélnek, de rosszul ejtik ki.«²⁾ A perzsák és skythák életviszonyai és jellemvonásai közt levő nagy különbség csak ösztönzésül szolgált volna arra, hogy ennek ellentétéül rámutasson beszédjük hasonlóságára. A milyennek ismerjük a műve után, bizonyára megragadta volna az alkalmat, ha ilyesmit észlel, hogy elmékedésekbe bocsátkozzék, miért lett ilyen a skytha s amolyan a perzsa.

Efajta elmékedésre különben a perzsák és skythák külseje közötti nagy különbség is alkalmat nyújtott volna Herodotosnak.

A skythák ugyanis egészen elütöttek az európai és előázsiai népek típusától.

¹⁾ *Εἰσὶ δὲ τινες νομάδες ἄνθρωποι Σαγάρτιοι καλεόμενοι, ἔθνος μὲν Περσικὸν καὶ φωνῆ, σκευὴν δὲ μεταξύ Ἰχνασίαι περιποιημένη τῆς τε Περσικῆς καὶ τῆς Παντικῆς.* Herod. VII. 85. — A Pasargada törzs után, melyből valók az Achaimenidák, így számítja elő a többi: *Ἄλλοι δὲ Πέρσαι εἰσὶ οἷοι. Πανθηλακταῖοι, Ἀθηουσαῖοι, Γερμαῖοι· οὗτοι μὲν πάντες ἀγοτῆρες εἰσὶ. οἱ δὲ ἄλλοι νομάδες. Δάοι, Μάρδοι, Ἀροπικαί, Σαγάρτιοι.* Herod. I. 125.

²⁾ *Φωνῆ δὲ οἱ Σανρομάται νομιζοῦσι Σκυθικῆ, σολοικίζοντες αὐτῆ ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου, ἐπεὶ οὐ χρησιῶς ἐξέμαθον αὐτὴν αἱ Ἀμαζόνες.* Herod. IV. 117.

Hippokrates, a már föntebb is idézett híres görög orvos szavai e tekintetben félre nem magyarázható bizonyosságul szolgálhatnak, ki világosan megmondja, hogy a skytha nép teljesen különbözik a többi emberektől, csakis saját magához hasonló, miként az egyiptomi.¹⁾

A faji sajáttság jegyei oly szembeötlők, hogy eltűnnek mellettük a görögök szemében az egyéni vonások, »egymáshoz hasonlók — ismétli Hippokrates, — férfiak a férfiakhoz, asszonyaik asszonyaikhoz.«²⁾

Azok a testi sajátságok pedig, melyek a skythák típusát jellemezték, a kövérség, az altest lágy-sága, a *szórtelenség* és a *vöröses sárga bőr*. Ez a vöröses sárga bőrszín, melyet Hippokrates a bőr fehérségét elfonnyasztó hideg éghajlatból igyekezett magyarázni, már előbb is föltűnt a görögöknek. A jó két nemzedékkel előbb, a Kr. e. V. század régebbi felében virágzott Kratinos egyik verstördékében olvasható:

Hipponikos skytha, mivel vörössárga színű.³⁾

Hommel azt hiszi, hogy a skythák leírásában Hippokrates a hittitákat tartotta szem előtt, kik szerinte sem semiták, sem pedig áriák, indogermánok nem voltak.⁴⁾ Egy kissé feltűnő volna ugyan,

¹⁾ Περὶ δὲ τῶν λοιπῶν Σκυθῶν τῆς μορφῆς, ὅτι αὐτοὶ ἰωνταῖσι εἰκάσαι καὶ οὐδαμῶς ἄλλοισι, ὡντιὸς λόγος καὶ περὶ τῶν Αἰγυπτίων· ἀλλ' ὅτι οἱ μὲν ὑπὸ τοῦ θερμοῦ τῶν βεβιασμένοι, οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ ψυχροῦ. Hippocr. de aëre, aquis et locis. 18. És alább: Περὶ δὲ τῶν ὀρέων καὶ τῆς μορφῆς, ὅτι πολὺ ἀπέλλασται τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων τὸ Σκυθικὸν γένος καὶ ἴσκει αὐτὸ ἰωνταῖς, ὡσπερ τὸ Αἰγυπτίον. U. o. 19. Kuehlewein H. kiad. Lipse. 1894. I. k. 60, 61. V. ö. Télfy I. *Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez.* Pest. 1863. 59, 60. l.

²⁾ Διὰ πικρῆν τε καὶ ψιλῆν τὴν σάρκα τὰ τε εἶδεα ἴσκειν ἀλλήλοισι τὰ τε ἄρσενα τοῖς ἄρσενι καὶ τὰ θήλια τοῖς θήλιασι. Id. m. §. 19. Kuehlewein H. kiad. Lipse. 1894. I. k. 62. Télfynél 61. l.

³⁾ L. az előbbi jegyzetet, melynek *ψιλὴ σὰρξ* kifejezését Télfy I. »kopár hus«-nak fordítja és »szakállatlanság«-nak magyarázza. A vörössárga színről ezt mondja Hippokrates: *Πορρὸν δὲ τὸ γένος ἴσκει τὸ Σκυθικὸν διὰ τὸ ψύχος; οὐκ ἐπιγυνομένον ὀφέας τοῦ ἡλίου. ὑπὸ δὲ τοῦ ψύχους ἡ λευκότης ἐπικαίεται καὶ γίγνεται πυρρῆ.* Id. m. §. 20. Kuehlewein H. kiad. Lipse. 1894. I. k. 63. Télfynél 61. l. L. még Neumann K. magyarázatait: *Die Hellenen im Skythenlande.* 153—155. l. Kratinos töredékeit kiadta Bothe: *Poëtarum comicorum graecorum fragmenta.* Paris 1855. Fragm. 66. Télfynél 4. l.

⁴⁾ *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. a. Orients.* 29. és 42—43. l.

hogy a Kr. e. 400 körül élt görög tudós egy már jó félezer esztendővel azelőtt letűnt nép faji sajátságait alkalmazza olyan népre, mely az ő korában nagyon is ismeretes volt. De még ha így történt is, ebből csak az tűnik ki, hogy hittiták és skythák ugyanazon egy fajhoz tartoztak, tehát semmi esetre sem lehetett irán a skytha, ha typusa Hommel szavai szerint egyáltalában nem volt árja, »durchaus unindogermanisch«.

Hajzatukról Aristoteles tesz említést, a ki azt mondja, hogy a skythák egyenes, puha hajjuk.¹⁾ A hosszú, egyenes haját a görög képek is feltűntetik, a mi kétségkívül nem egyezik meg a középtengermelléki népek hullámos vagy göndör hajzatával, mindamellett nem tartom biztos jegynek faji jellegük megállapítására; lehetnének ilyen hajjal szlávok vagy thrákok is, nem csupán turánok.

Sokkal fontosabb ismertető jegyet nyújtanak a déloroszországi kurgánok csontmaradványai. Gróf Bobrinszkij A. átkutatta a Szmela vidékén levő kurgánokat; kutatásainak eredményét három kötetben Szent-Pétervárott tette közzé²⁾ s megállapította, hogy a régebbi déloroszországi hosszúfejű népséget abban az időszakban, mely a skytha uralommal esik össze, fölváltotta *egy kerekfejű, előre ugró járomcsontú elem.*

Mindezek ha nem is vallanak egyenesen a mongol racera, mint a hogy Neumann gondolta,³⁾ de mindenesetre megfelelnek Deniker uralaltáji vagy turán race-ának, még pedig leginkább a finn typusnak s kétséget sem szenved, hogy a szláv keveréktypus összetételében a finn jelleg legrégebbi elemei egyenesen a skythákkal hozhatók kapcsolatba.

Hogy a skytha vallás, mint a hogy már Csengery Antal is kiemelte,⁴⁾ lényegében a természeti erők, első sorban is a *tűz* (Hestia — Tabiti), aztán az *ég* (Zeus — Papias), felesége a

¹⁾ Οἱ ἐν τῇ Πόντῳ Σκύθαι καὶ Θράκες εὐθύτριχες ἐσὶ καὶ μὴν γὰρ Σκύθαι μαλακότριχες. Aristot. *De anim. generatione.* V. 3.

²⁾ Az orosz nyelvű munkáról bő ismertetést adott Stieda az »Archiv für Anthropologie« XIX. (1891.), XXIV. (1896.) és XXVIII. (Suppl. 1904. 18—30. l.) kötetében.

³⁾ *Die Hellenen im Skythenlande.* 148—174. l.

⁴⁾ *Történeti Tanulmányok.* I. k. 187. s. k. II.

föld (Apia), aztán a nap (Apollo — Oitosyros) és a víz (Poseidon — Thamimasadas vagy Thagimasadas) tiszteletéből állt, melyben semmi nyoma sincs a nap és éj, világosság és sötétség, nyár és tél, meleg és hideg örökös váltakozása és küzdelme szemléletéből leszűrődött hindu-irán, sőt, mondhatjuk, ősrja dualistikus világnézetnek, ellenben szorosán egyezik az ezer évvel később feltűnt turkok vallásával; hogy isteneiknek különösen lovat áldoztak, melyet szétdarabolva nagy üstben megfőztek s azt lakmározva költötték el vagyis az áldozat áldomásból állt, úgy mint a régi magyaroknál, a keleti finn-ugor népeknél és törököknél; hogy a hadisten képében kardot tiszteltek, mint a hunnok, ó-bolgárok, vogulok, mongolok, tunguzok stb.; hogy lóval temetkeztek, mint minden turán nép stb. stb.: minderről részletesebben szóltam »A szkithák nemzetisége« cz. tanulmányomban.

Szokásaik közül magyar szempontból különösen fontos a szövetségkötésnek az az ünnepélyes szertartása, mit *vérszerződésnek* nevezünk. Ezt sem az ó-perzsákról, sem a hindukról nem jegyezték fel, de őseinken kívül megvolt a kunoknál is. A szertartás lefolyását úgy adja elő Herodotos, hogy szerződés-kötéskor nagy agyagedénybe bort öntöttek a skythák s árral vagy késsel kissé megsebezve magukat, vérüket becsorgatták a bor közé, ekkor belemártották fegyvereiket, kardot, nyílvesszót, csákányt és lándzsát, utána hosszasan imádkoztak vagyis elmondták az ilyenkor szokásos ígésző verseket s végül mind a szerződő felek, mind pedig legelőkelőbb kísérei ittak a borral vegyített vérből. Lukianos szintén beszél »Toxaris vagy a Barátság« cz. művében a skytha vérszerződésről, ő is említi, hogy mielőtt kiitták volna a borral kevert vért, belemártották kardjuk hegyét, ezenkívül még hozzáteszi, hogy legfőlebb hárommal volt szabad ilyen szövetségre lépni, mert a kinek sok barátja volt, azt a parázna nőkhez tartották hasonlóknak.¹⁾

¹⁾ Ὅρνια δὲ ποιῦνται Σκόθαι ὄδτε, πρὸς τοὺς ἄν ποιῦνται. ἐξ κίλικα μεγάλην κερμίνην οἶνον ἐγχέαντες, αἷμα συμμίχουσι τῶν τὰ ὄρνια ταυρομένων, τῶφαντες ὀπίσκει ἢ ἐπιταυόντες μαχαίρην σμηχρὸν τοῦ σώματος. Καὶ ἐπειτα ἀποβάφαντες ἐξ τῆν κίλικα ἀκινάκεια, καὶ διστοῦς, καὶ σάγαριν, καὶ ἀκόντιον· ἐπειὴ δὲ ταῦτα ποιήσωσι, κατεύχονται πολλὰ, καὶ ἐπειτα ἀποπίνουσι αὐτοὶ τε ὅ τὸ ὄρνια ποιῦμενοι, καὶ τῶν ἐπομένων ὁ πλείστον

Mint a vérszerződés, ép oly fontos ránk nézve, hogy a skythák-nál is, mint a honfoglaló magyaroknál a föld és víz átadása jelképezte a meghódolást. Herodotos Darius perzsa nagy király skytha hadjárata alkalmával tesz erről említést. Midőn ugyanis Idanthyrsos skytha király folyton beljebb és beljebb vonult országába az előnyomuló perzsák elöl, Darius követet küldött hozzá azzal az izenettel, hogy ha elég erősnek érzi magát Idanthyrsos az ellentállásra, ne fusson örökké, hanem ütközzék meg, ha pedig elismeri a saját gyöngeségét, meghódolása jeléül küldjön ajándékba földet és vizet.¹⁾

Idanthyrsos pedig föld és víz helyett madarat, egeret, békát és öt nyilat küldött Dariusnak. Midőn kérdezték a perzsák a követet az ajándék jelentése felől, azt válaszolta, hogy nincs más megbízása, mint az ajándék átadása, de figyelmeztette a perzsákat, hogy találják ki értelmét. Darius a meghódolás jelére magyarázta, Gobryas azonban mást gyanított s eltalálta a skythák jelképes beszédének értelmét. »Ha nem váltok madarakká, perzsák, hogy az égbe repüljete; vagy ha nem váltok egerekké, hogy a földbe bujjatok; vagy ha nem váltok békákká, hogy a mocsarakba ugorjatok: nem fogtok hazatérni, ezek a nyilak fognak sujtani.«²⁾ Csekély eltéréssel, másféle körülmények közt bár, ugyanezt a hasonlatot alkalmazza ezer évvel később az altáji turkok kagánja, Dizavul vagy Szilzibul az előle menekülő avarokra: »nem madarak, hogy a levegőbe röpülve, kikerülhetnék a turkok szabályait; sem nem halak, hogy a tenger mélyébe merülve, a

ἀέροι. Herodotos IV. 70. — Lukianosost l. Téliynél 106—107. lap. Röviden ír a skytha vérszerződésről Pomponius Mela: *De situ orbis*. Lib. II. cap. 2. A parthusok hasonló szokását Tacitus említi *Annal*. Lib. XII. cap. 47. A magyar vérszerződésről tudvalevőleg Béla király jegyzője beszél cap. 5., a kunról pedig Joinville, sz. Lajos francia király életírója, azon alkalmából, midőn az aldunai kunok 1181-ben szerződésre léptek Andronikus görög császárral.

¹⁾ δεσπότη τῆ σω δώρα φέρων γῆν τε καὶ ὕδαρ, ἐλθὲ ἐξ λόγους. Herodotos. IV. 126.

²⁾ Ἦν μὴ ὄρνιθες γενόμενοι ἀναπησθε ἐς τὸν οὐρανὸν, ὦ Πέρσαι, ἢ μῶες γενόμενοι κατὰ τῆς γῆς καταδύητε, ἢ βίαιραχαι γενόμενοι ἐς τὰς λίμνας ἐσπηδῆσθε, οὐκ ἀποουστήσετε ὀπίσσω, ὑπὸ τῶνδε τῶν τοξευμάτων βαλλόμενοι. Herod. IV. 132.

habok közé rejtőzködhetnének; a föld színén kóborolnak s rájuk fogok rontani.«¹⁾

A mikor ilyen jelenségek vannak előttünk s észjárásban, vallásos felfogásban, erkölcsökben, szokásokban, életmódban, testi sajátságokban csupa turán jellemvonásokat tapasztalunk a skytháknál: nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak a ténynek, ha egyetlen egy sem akadt az ókori néprajz- és történet-írók közt, ki a perzsákkal hozta volna őket rokonságba, hanem az új meg új név alatt feltűnt turánokban keresik a skythák ivadékaikat. Mert ha zavarosabb fogalmaik voltak is a népek egymás közti viszonyának és rokonsági fokának megítélésében mint a mai ethnographusok- és ethnologusoknak: mégis csak felismerték és tisztán látták a lényegét.

III.

Mindezekkel szemben, még ha csakugyan félreismerhetlen irán jelleget mutatnának is a skytha nyelvmaradványok s ki is volna az indo-iránon kívül zárva minden egyéb magyarázat: legföljebb annyit bizonyíthatnak, a mennyit p. a mai bolgárok szlávnyelvűsége.

De az irán elmélet legnagyobb erőssége is megdül, ha egy kissé tüzetesebben vizsgáljuk, mikből is állnak azok a skytha nyelvmaradványok. Van valami 10—12 jelentés szerint is ismert szó, 10 mondai és istennév, a többi személynév, földrajzi és népnév.

Nagyon természetes, hogy legtöbb súlya van az első csoportnak. Tíz-tizenkét szó ugyan még mindig nagyon kevés, de mégis valami, ha, mint a jelen esetben, van közte egy ige (*pata* »ölni«), egy számnév (*arima* »egy«) s egy testrésznév (*szpu* »szem«). Az istennevek jelentősége is nagyobb mint az utolsó csoportba

¹⁾ οὕτε θορυεῖ περὶ κλισίαν, ὅπως τῆς πύξεως ἀπὸ αἰθέρα διαφύγοιεν τῶν Τούρκων τὰ εἴδη, οὕτε μὴν ἰχθύεις, ὡς ἂν ὑποβρύχια γενόμενοι ἐς τὰ κατώτατα τοῦ θαλασσινοῦ ἀφανισθῆσονται κλέδωνος, ἀλλ' ὑπερθε περιουσιοῦσι τῆς γῆς καὶ ἤρκα μοι ὁ κατὰ τῶν Ἰερθαλιτῶν διανοσθήσεται πόλεμος, ἐπιθήσομαι καὶ Ἀράροις καὶ τὰς ἐμάς ἤμισα φεῶζοναι δυνάμεις. Menandris Protect. Fragm. 10. Exo. De Sent. (Car. Müller: Fragm. Hist. Graec. 1851. IV. k. 205—206. 1.)

tartozó személyneveké, mert az egyes nevek értelmezésénél nem lehet akármiféle szóra gondolni, csak épen hogy meglegyen a formai hasonlóság, hanem már bizonyos korlátolt fogalmi körben kereshető a megfelelő magyarázat s p. a tűzisten nevét nem egyeztethetjük olyan szóval, a mi jelentésénél fogva inkább a tenger istenére illenék; holott a személyneveknél nincsenek e fajta korlátok.

Ha már most ezen csoportosítás után mérlegeljük az irán elmélet vitatói által kimutatott eredményt, azt tapasztaljuk, hogy minél nagyobb súlya volna egy-egy adatnak, annál bizonytalanabb és zavarosabb lesz az iránságra valló jelleg; annál erőltetettebb magyarázatokra van szükség, hogy fenntartható legyen az irán eredet elmélete.

Felhozom erre néze az *arimaszpok* és az *oiorpaták* vagyis az amazonok nevét, melyet Herodotos szerint a skythák az *arima* »egy«, és *szpu* »szem«, meg az *oior* »férfi« és *pata* »ölni« szókból »egyszemű«-nek, »férfiölő«-nek magyaráztak. »Az isszedonokon túl laknak — írja Herodotos — az isszedonok szavai szerint az *egyszemű emberek* és aranyórzó griffek; ezt a hírt átvették tőlük a skythák, a görögök pedig a skytháktól, kiknek módjára *arimaszpoknak* hívják ama népet; skytha nyelven ugyanis *arima* egyet jelent, *szpu* pedig szemet.« Még két helyen említi az arimaszpokat. Egyik helyen azt mondja, hogy Európa északi részében van a legtöbb arany s a szóbeszéd úgy tartja, hogy a griff madaraktól rabolják az *egyszemű arimaszp férfiak*. Egy más helyen pedig a prokonnesosi Aristeasra hivatkozik, így sorolja el Belső-Ázsia népeit: »az isszedonokon túl laknak az *egyszemű arimaszpok*, ezeken túl az aranyat őrző griffek, ezeken túl pedig a hyperboreusok.«¹⁾

Aristeas elveszett hőskölteményéből, az Arimaspeiából Tzetzes

¹⁾ Τὸ δὲ ἀπὸ τούτων τὸ κατόπερθε, Ἰουσιδόνες εἰσι οἱ λέγοντες, τοὺς μουνροφθάλλμους ἀνθρώπους καὶ τοὺς χρυσοφόλακας Ἰγύπας εἶναι. παρὰ δὲ τούτων Σκυθῶν παραλαβόντες λέγουσι: παρὰ δὲ Σκυθῶν ἡμεῖς οἱ ἄλλοι νενομίκαμεν, καὶ οὐνομάζομεν αὐτοὺς Σκυθισσι Ἀρμισαπούς. ἄριμα γὰρ ἔν καλέουσι Σκυθῶν, σποῦ δὲ τὸν ὀφθαλμόν. Herod. IV. 27. — λέγεται δὲ ἐκ τῶν χρυσοῦν ἀρπάξεν Ἀρμισαπούς, ἄνθρωπος μουνροφθάλλμους. U. a. III. 116. — Ἰουσιδόνων δὲ ὑπεροικτεῖν Ἀρμισαπούς, ἄνθρωποι μουνροφθάλλμους. U. a. IV. 13.

tartott fenn néhány verssort, melyek a hosszú hajjal dicsekvő isszedonokkal északon szomszédos arimaszpokról, a nagyszámú és jeles, igen harcziás, lovakban, juhokban és barmokban bővelkedő emberekről szólnak, kik közt mindegyiknek egy szeme van kedves homlokán, bozontos hajuk és minden férfiak között a legnyersebbek.¹⁾

Nyilván Aristeas volt a forrása Aischylosnak is, midőn említi az »egyszemű arimaszp tábornok«, ezeket mondatván Prometheuszal: »tébolygásod közt még a' grifekhez is el érkezel, Jupiternek az ő néma és mardosó kutyaíhoz, az egy szemű Arimaszpokhoz, a' kik az ő lovaikon viaskodnak. Ezek a' Plútó folyónak a' forrásai mellett laknak, mellynek vizeiben aranypor úszik.«²⁾

Az amazonok *oiorpata* vagyis »férfiölő« nevérol pedig ezt mondja Herodotos: »*Oiorpaták*-nak nevezik a skythák az amazonokat, a mi azt jelenti görögül: *férfiölők*, mert *oiornak* nevezik a férfit, *pata* pedig annyi, mint: ölni.«³⁾

Herodotosnak, ha idegen létére nyilván elferdítve adja is a skytha szokat, mégis csak volt alkalma egyet-mást megtudni a feketetengermelléki városokban való tartózkodása alatt a skytha nyelvből, akár görögül is beszélő skytháktól, akár skytha nyelven értő görögöktől. Teljes pontosságot, különösen a kiejtés tekintetében, nem várhatunk ugyan tőle, de ez más elbirálás alá tartozik; a skytha nyelvből fennmaradt néhány szóra nézve mégis az ő följegyzései szolgáltatják az alapot. Ha tehát irán nyelv volt a skytha: a felhozott négy szó is irán s az idézett két név népetymologiai magyarázatát — mert hiszen csakis erről lehet

¹⁾ Ἰσθηδοὶ χαίτην ἀγαλλόμενοι ταυαῖσι καὶ σαῖς ἀνθρώπους εἶναι καθ' ἑαυτοὺς ὁμοῦρους πρὸς βοῶν, πολλοὺς τε καὶ ἰσθλοὺς, κάρτα μαχητάς, ἀφριτοὺς ἱπποῖσι, πολυῖσθην, πολυβοῦντας. ὀφθαλμὸν δ' ἓν ἕκαστος ἔχει χαίτην μετώπῳ, χαίτην λάσιοι, πάντων σπιθαμῶνται ἀνδρῶν. Tzetzes: *Chiliad.* 7, 686. s köv.

²⁾ ὄξυστομους γὰρ Ζηρὸς ἀκραγῖς κύνος γρηπας φάλαξαι, τὸν τ' μουνάπα στρατὸν Ἀριμασπὸν ἱπποβάμον, οἱ χρυσόρῳτον οἰκοῦσιν ἀμφὶ τὰμα Πλούτωνος π' ἄγον. Aischyl. *Prometh. Vincit.* 803. vers. A magyar fordítást Verseygy F. után adom: *A' Le-Bűlinszett Prometheus.* Budán, 1792. 49. l.

³⁾ τὰς δὲ Ἀμαζόνιας καλεῖται αἱ Σκύθαι Ὀϊόρπατα. δόναται δὲ τὸ οὔνομα τοῦτο κατὰ Ἑλλάδα γλώσσαν ἀνδρόκτανοι. Οἰὸρ γὰρ καλεῖσσι τὸν ἀνδρα, τὸ δὲ Πατὰ κτείνεσσι. Herod. IV. 110.

itt szó — a skythával egyező értelemben az indo-irán nyelvekből kell megkapnunk.

Az »egy«-nek e szerint az indo-irán nyelvekben is *arima* vagy ehhez hasonló neve volna, a »szeme«-nek *szpu* s a *pata* ott is azt jelentené: »ölni«. Ámde az indo-iránságban egészen más szók vannak e fogalmak kifejezésére. Volna ugyan egy *airima* szó, de ez azt jelenti: »kietlenség«, »pusztaság«; a *patá*-val alakilag egyező szók jelentése is más, nevezetesen a zend *pat* a. m. »esni«,¹⁾ s egy másik szó, a *vad*, szanszkrit *vadh* pedig a. m. ütni; legföljebb a *szpu* = szem szónál lehetne egy a latin *specio*-, ófelnémet *spehōn*-nak megfelelő *εραα* szótőre gondolni »kémlél, szemlél, vizsgál« jelentéssel, mely alapját képezhetné a skytha *szpunak*. A végeredmény az, hogy a felhozott négy skytha szó közül csupán az *oior* »férfi« szóra van megfelelő analogia; a zend és szanszkrit *viras*, porosz *wyrs*, latin *vir*, gót *wair* »férfi« s ennek az egy szónak is ép olyan jó turán analogiái vannak a török-tatár *er*, mongol *ar*, *ere*, finnésűd *yrkō*, *erje*, ősmagyar *erje* (a »férfi« = fi + erje és »ember« = elm + bi + erj) szókban.

Zeuss, Müllenhoff, Tomascsek és követőik tehát elvetik a Herodotos-féle magyarázatot s egészen más értelmezésre gondolnak.

Szerintük, mivel az arimaszpok lótartó nomádok voltak,²⁾ a név a zend és ó-perzsa nyelv alapján vagy a. m. *airyama-accp* »engedelmes lovú«, vagy *airima-accp* »a sivatag lovainak birtokosa«; míg az amazonok *oiorpata* neve, tekintve, hogy a tőlük származtatott szarmaták *γυναικοκρατοῦμενοι* »női legyőzöttek«, »a nők által meghódítottak«³⁾ melléknéven is előfordul-

¹⁾ Ugyanezen igető azonban általános a török-tatár nyelvekben is, így pl. ujjur, csagataj: *bat* = elmerül, elsülyed, *batik* = alacsony, csuvas: *pot* = elmerül, elsülyed stb.

²⁾ L. fentebb 22. l. 1. jegyzetben Tzetzes idézetét az Arimaspeiából.

³⁾ *Σαυροματῶν δὲ εἶστιν ἔθνος Γυναικοκρατούμενοι.* Skylax. Így nevezi Ephorosra hivatkozva Chiosi Skymnos is azon maotis-vidéki szarmatákat, kik a Thermodon melletti ütközetből visszatérő amazonokkal keveredtek: *Τούτοις ἐπιμεμῆχθαι δὲ τὰς Ἀμαζόνιας τοῖς Σαυρομάταις λέγουσιν, ἐλθούσας ποιεῖ ἀπὸ τῆς περὶ Θερμοδωντα γενόμενης μάχης: ἐφ' οἷς ἐπισημῆθησαν Γυναικοκρατούμενοι οἱ Σαυροματαί.* V. 847. Ephori fragm. 78. (Letronne: *Fragments des poèmes géographiques de Scymnos.* Paris, 1840. — Müller Kár. *Fragm. Hist. Graec.* I. 258.)

nak, az indo-irán *vira-paita*, *vira-pata* »férfiak úrnői« kifejezéssel egyezik.¹⁾

Ámde van ennek az okoskodásnak egy nagy hibája. Nem arról van szó, hogy mi lehet a tulajdonképeni értelme az említett két névnek, hanem hogy miféle skytha szókat láttak benne a skythák s ezek alapján mire magyarázták ők maguk? Herodotos erről beszél. Ebből a szempontból pedig teljesen közömbös, hogy tulajdonképen indo-irán eredetűek-e vagy sem ama nevek?

A skytha nyelv rokonságának megítélésében nem az a lényeges, mi az igazi értelme az arimaszp és oiorpata neveknek, hanem hogy a magyarázatukra felhozott skytha szók: az *arima* = »egy«, *szpu* = »szem«, *oior* = »férfi« és *pata* = »ölni« azonosíthatók-e megfelelő irán szókkal? Ha igen: akkor számba jöhet a skythák iránsága; ha pedig nem, akkor nem Herodotosban kell keresni a hibát, hanem a skythák voltak másféle, nem pedig irán nyelvű nép.

Hogy Herodotos jól értesült az »oiorpata« skytha magyarázata felől s nem a levegőből vette a skytha *pata* szónak ezt a jelentését: »ölni«, kitűnik abból, hogy teljesen megfelelő analógiája megvolt az elamita és szumir nyelvben, hol a *bat*, *bad* szintén a. m. »ölni«, »gyilkolni«. Nem szükséges tehát, hogy a rendelkezésünkre álló adat erőszakos elferdítésével minden áron irán kifejezést keressünk az »oiorpata« névben s a *pata* szónak, mert alakilag a zend *paitis*, szanszkr. *patis*, litván *pats* (úr) szónak felel meg, ezt a jelentést tulajdonítsuk: »uralkodni«. Más kérdés aztán, hogy a Maeotis-vidéki régi irán vagy talán thrák elem nyelvében nem állt-e elő egy másik népetymologia az oiorpatából s nem erre vonatkozik-e a Skylax és Ephoros által említett *γυραιζοχαροίμενοι* jelző? Ebben nincs lehetetlenség, csak nem kell összezavarni ezt az elemet a skythasággal. Valamint azt is számba kell venni, hogy az oiorpata névnek ilyen magyarázata is csak népetymologia, mert maga az »oiorpata« aligha lesz egyéb, mint a szarmaták vagy sauramaták (*szairmaták) nevének skytha módosulása, a mi aztán egészen másféle etymológiára utal, tekintve a *-mata* végzetet, mely a *jaxa-mata*, *thyssa-mata* s más ilyen

¹⁾ Zeuss 295. Müllenhoff D. Alt. 105., 106. Tomaschek CXVI. 759., 761. Cuno 197., 282., 316., 326.

népnevek tanúsága szerint népnévképző s nyilván a finn-csud *miehe* = férfi, ember szónak felel meg.

A mi az *arimaszp* név azon magyarázatát illeti, hogy a skytha *arima* = »egy« és *szpu* = »szem« szókból van képezve, bár nem mutathatunk rá olyan szembetűnően egyező alakokra mint az oiorpata névnel, mégis el kell fogadnunk a fentebb említett oknál fogva, hogy a skytha népetymologia szerint csakugyan »egyszemű«-t jelentett a név.

Herodotos, mint említettük, tulajdonkép a prokonnesosi Aristeas után beszél az »egyszemű arimaszporól« s midőn skytha földön járt, kétségkívül kérdezősködött is a dolog felől s így tudta meg, hogy skytha nyelven van a névnek ilyen jelentése: »egyszemű«.

Nincs okunk kételkedni állításában; ellenben nagyon is lehetséges, hogy görög létére nem adja pontosan vissza az egyes szók alakját. Az is meglehet, hogy a megszokott s tulajdonképen az isszedonoktól hallott *ἀριμασποί* névalak lebegett előtte, mikor hivatkozik azon skytha szókra, melyekből állt szerinte a név. Mindenesetre nagy valószínűséget találok Fiók Károly azon állításában, ha nem is épen az általa felhozott oknál fogva, hogy az *arimaszp* név korrumpálva van az *ari-szampí*, vagy jobban megközelítve Herodotost, az *arima-szampí*, *arima-szampu* alakból.¹⁾

Annyi bizonyos, hogy a Thian Santól délre, a mai keleti Turkesztánban, a Tarim medenczében tanyázó isszedonok északkeleti szomszédjai közt, az Altai és Szajan vidékén csakugyan volt az ókorban egy olyan népség, a khinaiak által említett *szienpik* vagy *sampik*, kiknek neve összeköttetésbe hozható az arimaszp név utórészével olyanformán, hogy az arimaszporok (ari-szampok, arima-szampik) nyugati törzsét képezhették a szienpiknek.

Ha helyes ez a föltevés, nagyon egyszerű a skytha népetymologia magyarázata. A név utórésze ugyaíis, mint Fiók K. már megjegyezte, a vogul *sam-pä*, *sam-p*, *šäm-pä*, osztják *sēm-ep* = »szem-ű« szókkal egyeztethető, míg előrésze nézetem szerint meg-

¹⁾ Fiók K. *Az áriák és ugorok érintkezéseiről*. Budapest, 1894. 114—115. l.

felelne az »egy« jelentésű osztyák *ar, ar* (v. ö. még jurák-szamojéd *oroj* »egy«) szónak, mely önállóan ugyan, legalább a mai osztyák nyelvjárásokban nem használatos, de megvan az *ar-jañ, ar-joñ* azaz »kilencez« szóban, a mi tudvalevőleg a. m. »egy a tízből«. (V. ö. *jañ, joñ* = »tíz«). Az *ari-ma* utórése, a *-ma* olyanforma számnévképzőnek tekinthető, mint a minő a régi bolgár fejedelmi lajstrom nem szláv vagyis ó-bolgár, hunn-bolgár, nyelvű szavainak *m* végzete, melyekben csuvas-török számszavak ismerhetők fel, minők: *twir-em* (csuv. toyor, tör. tokuz = 9), *vecs-em* (csuv. visse, tör. ücs = 3), *tut-om* (csuv. tēwatte, tör. tört = 4) stb.¹⁾

Az itt ismertetett négy skytha szón kívül van még egy pár olyan, melynek jelentését is tudjuk.

Ezek közé tartozik az eunuchféle *enareék* neve, kikről Herodotos és Hippokrates beszél.

Herodotos két helyen szól róluk. Egyik helyen azt mondja, hogy bizonyos női betegséggel büntette meg Aphrodite Urania azon skythákat s utódaikat, kik Sziria Aszkalon nevű városában kirabolták az istennő templomát; maguk a skythák is ezen okból magyarázzák a betegséget s azok, kik meglátogatják őket, láthatják, milyen állapotban vannak; ezeket a skythák *enareéknek* nevezik.²⁾

Később pedig, midőn a skytháknál szokásos jóslási módot ismerteti, megjegyzi, hogy Aphrodite tanította az *enareéket* jóslásra s ugyanezen alkalommal a férfiatlan voltukat jelentő *enaree* elnevezést az *ἀνδρόγυνοι* = »hímnők« kifejezéssel magyarázza.³⁾

Hosszasabban ír róluk Hippokrates, magyarázva a skytháknál gyakori impotentia okait. Ezek után tér át a Herodotos által *enareéknek* nevezett férfiatlanokra. Vannak — úgymond — a skythák közt többen, kik hasonlóak a heréltekhez, ezek nő munkát végeznek s beszédjük hasonló a nők beszédjéhez. Az ilyeneket *férfiatlanoknak* nevezik. A bennszülöttek valamely istennek tulaj-

¹⁾ Munkácsi B. Ethnographia. V. 24.

²⁾ ὡστε ἅμα λέγουσι τε οἱ Σκύθαι διὰ τοῦτο σφαιρα νοσέειν, καὶ ὄψιν παρ' ἰουδαίοις τοὺς ἀμικραμίρους ἐς τὴν Σκυθικὴν χώραν ὡς διαλείπαι, τοὺς καλλόναι Ἐναρέας οἱ Σκύθαι. Herod. I. 105.

³⁾ Οἱ δὲ Ἐνάρεες, οἱ ἀνδρόγυνοι, τὴν Ἀφροδίτην σφαι λέγουσι μανικὴν δοῦναι. Herod. IV. 67.

donítják az okát, tisztelik és imádják ezen embereket, féltvén mindegyik önmagát.¹⁾

Bár fogalmi tekintetben nem igen van különbség az *enareék* nevének értelmére nézve Herodotos és Hippokrates magyarázata között: mégis egészen más az etymológiája, ha az *ἀνδρόγυνοι* vagy az *ἀναρδίεις* kifejezést vesszük kiindulási pontnak. Az utóbbi értelmezés mellett megfelelhet a skytha *enaree* szónak az indo-árja *a-nar* = »férfiatlan« szó a zend és szanszkrit *nar, nara* (= gör. ἀνήρ, umber: *ner*, sabin: *nero*) = »férfi« szóból.²⁾ De míg Hippokratest könnyen rávihette a skytha *ἐνάρεες* vagy *ἐνάριες* alak, hogy a hasonló formájú görög *ἀναρδίεις* szóval adja vissza a skytha elnevezés lényegét: bajosabb megmagyarázni, miért használta Herodotos az *ἀνδρόγυνοι* kifejezést, ha csak nem azért, mert a skytha elnevezés két olyan szóból áll, melyek közül egyik azt jelenti: »férfi«, másik pedig a. m. »nő«. Ha már most számba vesszük, hogy a »férfi« a skytha nyelvben Herodotos egy másik adata szerint, mint föntebb láttuk, a. m. *oior*: a hellenizált többes számú »enaries« vagy »enarees« névben könnyen felismerhető az »oior« szónak *aree* vagy *arie* változata. A »nő« fogalmát jelentő szó tehát az elnevezés előrészában keresendő, vagyis az *en* nem lehet más, mint a török-tatár: *ana* »anya«, altáj-tatár *ene* u. a., kojbal-karagasz *enā* »apai nagynéne«, *enei* »asszony«, magyar *anya*, vogul *ān* »anyai nagyanya«, *ān, ān* »anyai nagynéne«, votják *anaj* »anya«, mordvin *ana* u. a.; ide tartozik még a kaukázus-alaródi nyelvek közül az abkhaz: *an*, dido: *onu, enu, enju* »anya«. A skytha *en-are, en-arie* elnevezés e szerint megfelelne a magyaros *anya-erje*, törökös *ana-er*, kojbal-karagasz *enei-er* kifejezésnek s mindenesetre olyan nyelvi adat, melyet legalább is olyan jól meg lehet magyarázni a turánságból, miat az iránságból és a legszigorúbb mérlegelés is legföljebb arra a végkövetkeztetésre vezethet, hogy sem az irán, sem a turán elmélet mellett nem szolgáltat minden kétségen fölül álló bizonyítékot. Pedig éppen ez volna az egyedüli skytha elnevezés, melynél még legjobban sikerült az egykorú értelmezésnek irán szavakkal való

¹⁾ Καλεῖσθαι τε οἱ ταῦτοι ἀναρδίεις. Hippocr. De aëre. Cap. XI. §. 30 (106).

²⁾ Zeuss 294. Müllenhoff D. Alt. 104. Cuno 315.

magyarázata. S még itt is kínálkozik másféle megoldás. A két-féle magyarázat közül tehát mindenesetre az lesz az igazi, mely a többi skytha nyelvi adat ethnikai eredményével van összhangzásban. Ha turánok voltak a skythák, akkor kétséget sem szenved, hogy a Herodotos-féle ἀνδρογόωνος értelmezés adja meg a kulcsot az enarees név etymológiájához.

A főntebb értelmezett skytha szók közé tartozik még a *temerinda* vagy *temarunda* elnevezés is, melynek szintén ismerjük a jelentését; a. m. »a tenger anyja«.

Már Herodotos említi, hogy a Maeotist a »Tenger anyjác-nak nevezték, de ő csak annyit mond, hogy van a Fekete tengernek egy beléje ömlő és nálánál nem kisebb tava, melyet Maeotisknak és a Pontus anyjának neveznek.¹⁾

Dionysius Periegetes azt is mondja, hogy az elnevezés a skytháktól való. »A Pontus északi részén ömlenek ki Maeotis tavának vizei — írja. Körüle laknak a skythák, a végnélküli férfiak s a Pontus anyjának nevezik, mert abból szívárog ki a Pontus roppant vize, egyenesen a kimmer Boszporuson keresztül, hol Taurus hideg hegyalján számos kimmer lakik.«²⁾

A név eredeti skytha alakját azonban csak Plinius adja, a ki ezt mondja: »A skythák *Temerindának* (más változat szerint: *Temarundának*) hívják a Maeotist, a mivel a *tenger anyját* jelölik meg.«³⁾

Bármilyen csábító volna is a név előrészének a szanszkrit *tāmara* »víz« szóval való egyeztetése, a hogy Bötticher tette (Arica. 57.), Müllenhoff mégis elveti,⁴⁾ mert különben a név utórésze megfejtetlen maradna. E helyett a *temar* vagy *metar* részben a zend *mátar* (gör. μήτηρ, lat. mater stb.) »anya« szót keresi; a »tenger«-t tehát a név utórésze, az *inda* vagy *unda* jelentené, melynek szerinte megfelel a szanszkrit *udan* (litván: undu, wandu, ószláv: woda, lat.: unda) »hullám, víz« szó. Úgy látszik azonban, hogy mégsem bízott teljesen e magyarázatban,

¹⁾ ἡ Μαυριτις τε καλεῖται καὶ μήτηρ τοῦ Πόντου. Herod. IV. 86.

²⁾ τῆ μὲν τε πέρι Σαύθαι ἀμφὶ νέμονται, ἀνδρες ἀπειροβατοὶ, καλεῖσθαι δὲ μήτηρα Πόντου. Dionys. Perieg. V. 163—168.

³⁾ Macotim Scythae *Temerindam* (más változat sz. *Temarundam*) vocant, quo significant matrem maris. Plinius: *Hist. Nat.* VI. 20.

⁴⁾ Deutsche Altert. 107.

mert felhozza, hogy a név előrsze kapcsolatba hozható a Strabo, Ptolemaeus, Arrianus és Stephaanus Byzantinus által egy tenger-öböl s a mellette levő hegyfok és város neveként említett *Tamyrake* (Ταμυράκης, Ταμυράκη) előrészével s így, ha nem is mondja ki egész határozottan, számol azzal a lehetőséggel, hogy tulajdonkép a *temer*, *temar* = *tamyr* szók jelentik a felhozott nevekben a »tenger«-t. Az »anya« fogalmát ezek szerint a *Temer-inda* vagy *Temar-unda* név utórészében kell keresni, a mit sem indo-irán, sem másféle írja alapon nem lehet megmagyarázni s azért Cuno, ki a skythákat inkább a lett-szláv csoporthoz számítja, a már nem egészen ismeretlen módszer alkalmazásával nem is bajlódik a »tenger-anya«-féle értelmezéssel, hanem figyelmen kívül hagyva Pliniust, a ki — természetesen tévedésből — a »Maiotis« névre vonatkozó görög etimológiát alkalmazta a skytha *Temerinda* névre, azt hiszi, hogy tulajdonkép a »Fekete tenger« elnevezéssel van itt dolgunk, mert a név előrsze az ószláv *tima*, litván *tamsá*, szanszkrit. *tamas*, zend *temas* azaz »határtalan, végnélküli« s azonkívül a lett-szlávban még »sötétség« szót foglalja magában, míg utórésze a Müllenhoff által is említett s »víz, hab, hullám« jelentésű írja etimológiának felel meg, vagyis az utóbb általánossá vált »Fekete tenger« elnevezés tulajdonkép a »végnélküli nagy víz«, »sötét víz«-féle jelentésből keletkezett.¹⁾

Az efajta magyarázatok azonban, bármily szellemesek is különben, mindig csak a levegőben lógnak. Nincs szilárd talapzatuk. Másképp beszélnek az egykorúak, s az egykorú adat, akár-hogy forgassuk is, mégis csak egykorú adat s nem tehetünk mást, mint hogy Plinius magyarázatára térjünk vissza s ehhez fűzzük vizsgálódásainkat.

Már főntebb utaltunk arra, hogy egy »tenger« jelentésű *temer*, *temar* vagy *tamyr* skytha szóra a Tamyrakés tengeröböl neve után is következtethetünk s ebben csak megerősít bennünket az, hogy a skytha tengeristen nevében, a Thamimasadas vagy Thagimasadas előrészében szintén van egy ilyenforma szó. A »tenger« skytha neve tehát többféle módon is megállapítható s az eredmény egészben véve ugyanaz. Mert a két csoport, t. i. a későbbi forrásokból ismert *temer*, *temar*, *tamyr* s a Herodotos-

¹⁾ Cuno: *Die Skythen*. 244. s köv. ll.

féle *thamimasz* vagy *thagimasz* (= *thammasz, *thagmasz*, *thagasz*) közt félreismerhetlen a kapcsolat; a mi lényeges hangtani különbség van köztük, a mit t. i. nem az idegen írók ferdtítésének rovására kell írunk, az a szóvégi *sz—r* közti váltakozásból áll. Ugyanolyan hangviszonynyal van tehát dolgunk, mint a minót a köztörök *tengiz*, *tingiz* s a hunn-bolgár eredetű magyar *tenger* szók közt találunk, vagvis a mi a törökségben az annyira különleges és magában álló középvolgai csuvas nyelvnek, a népvándorláskori hunn-bolgár ezen maradványának egyik jellemző sajátása, pl.

<i>csuvas</i>	<i>török-tatár</i>
vugur, vigur	ökiüz (a. m. ökör)
khir	kiz (a. m. leány)
szakkir	szekiz (a. m. nyolecz)
vuttur	otuz (a. m. harmincz) stb.

Már Zeuss is gondolt a török és magyar szókkal való egyeztetésre,¹⁾ Müllenhoff azonban azért nem fogadja el, mert a helytelen »Temerinda«-féle olvasásra támaszkodik.²⁾ Mintha bizony valami különbséget okozna a másik változat, a Temarunda, a mikor különben is számolni kell az eredeti skytha névalak kisebb-nagyobb fokú romlásával.

Egészen más az, a mi magára hívja figyelmünket, t. i. a skytha változatok mindkét csoportjában egyformán jelentkező szóközépi *m* betű a török-magyar *ng*-vel szemben. Ez kétségkívül a skytha nyelv sajátosságaihoz tartozik, a mi a skytha Aphrodite, az *Artim-pasa* istennév elő részében is felismerhető, melylyel alighanem a kun *erdeng* (virgo) szó hozható kapcsolatba. Ugyanílyen hangváltozást mutat az ozmanli *domusz* »disznó« = magy. *damasz*, *domosz* is, a köztörök a *tonguz*, *tonuz* helyett; hasonló a szumir *dimmer* »isten« szó, melynek szokottabb alakja

¹⁾ Plinius gibt den skythischen Namen der Maeotis (idéz) a 28. l. 3. jegyzet sorait s folytatja: Den Ungern heisst das Meer *tenger*, vielleicht von ihren ehemaligen skythischen Nachbarn entlehnt, von denen sie wahrscheinlich auch *ezar* (t. i. ezer), tausend, das sie mit keinem Volke ihres Stammes gemein haben, pers. *hesar*, zend. *hazagró*, *Isten*, Gott, pers. *jezdan*, und noch andere Wörter erhalten haben. Diesem *tenger* nähert sich wieder das türkische *dengiz*. Zeuss: *Die Deutschen*. 296.

²⁾ *Deutsche Altertumskunde*. 107.

a *dingir*. Ilyen *m*-es alakban, még pedig *r*-es változatban jutott a *támara* szó »víz« jelentéssel az ó-hindu nyelvbe is, úgy látszik, az indo-skytha uralom idejében.

A mi a Temerinda vagy Temarunda név utó részét, az »anya« jelentésű *inda*, *unda* szót illeti: ehhez hasonló turán szókra már föntebb utaltunk az »en-arees«, »en-aries« név tárgyalásánál. Az itt kimutatható skytha *en* minden esetre összefügg az *inda*, *undá*-val.¹⁾ A kérdés csak az, a szótóhoz tartozik-e a *da* végzet vagy pedig birtokrag? Az előbbi esetben olyan szóösszetétellel van dolgunk, minő a török *tengiz-ana*, magyar *tenger-anya*; utóbbi esetben a *μητηρ Πόρρον* és *mater maris* fordításokkal egyezően azt jelenti a név, a mit a török: *tengiz ana-szi* s a magyar: *tenger any-ja*. Tekintve, hogy az ariszampuval helyesbített arimaszp név skytha népetimológiáját tiszta vogul-osztyák kifejezésnek vettük fel: nagyon tetszetős volna a *da* végzetet a vogul egyes számú 3. személyű birtokraggal, a -tá, -te, -ti-vel azonosítani, minő p. a tavadai vogulban: *áni-ti* »nén-je«. De a vogul, ámbár nincs genitivusi ragja, birtokragot sem használ a birtokviszony kifejezésénél, hanem »tenger-anya«-féle szóösszetételt; az említett föltevés tehát további magyarázatra és olyasmi föltevésre szorulna, hogy a skytha nyelvben a vogulos anyagra török vagy magyar nyelvszerkezeti szabályok voltak befolyással. Utóvégre — a skythaság alakulását szem előtt tartva — ez éppen nem volna lehetetlen, azonban egy más magyarázat is kínálkozik, ha t. i. olyanforma hangalakulást keresünk a skytha *inda*, *unda* szóban, a minő pl. a lapp *ádna*, *edne* »mater« az *ana*, *anna*, *anaj*, *anya*, *an'a* stb. szókkal szemben. Annyi bizonyos, hogy ezen turán szóban nem egyszerű *n* betüről van szó, mint a hogy a tör.-tat. *ana* mutatná; kitűnik a vogul-osztyák alakokból is, a hol az »anya« jelentésű szó a következő változatokban van meg: vogul: *āñkw*, *oāñkw*, *oñγ*, *oñk*, osztyák: *añka*, *añgi*, *aña*, *añe*, melyekkel egyezik a cserkesz *anga* is. A milyen viszony van az itt említett vogul-osztyák szók, meg az »enarees« magyarázatánál felhozott vogul *án*, »anyai nagyanya«, *án*, *ón* »anyai nagynéne«,

¹⁾ Az *inda* szó rokonságát Zeuss is a magyarban és törökben keresi: »*inda* kann sich synonym zu Mutter, zend. *mate*, verhalten haben, wie *babai* zu Vater, zend. *fedre*, und an dasselbe schliessen sich ungr. *anya*, türk. *anja*, *inja*.« *Die Deutschen*. 296. l.

oan »az anyai nagybátya felesége« közt: olyan viszony kereshető a skytha *en-* és *inda* között, emez »anyá«-t jelent, amaz általában véve »nő«-t, »asszony«-t. A két skytha szónál mindenestre számolnunk kell nemcsak az alaki különbséggel, hanem azzal is, hogy az »enarees«-beli *en* s a »Temerinda«-beli *inda* jelentés árnyalata tekintetében is eltérnek egymástól.

Az itt mondottakon kívül még egy körülmény utal arra, hogy az *inda* szó végzetét ne tekintsük birtokragnak, hanem az egészet azonosítsuk az »anya« jelentésű turán szókkal. Egy egészen hasonló hangalakulásra van egy más példa is, melyet szintén a skytha nyelvvel hozhatunk kapcsolatba.

A »kender« *kannabisz* neve, mint görög szó terjedt el az európai nyelvekben. De először csak Herodotosnál fordul elő a *κάνναβις* s valami negyedfélszáz évvel később, Kr. e. 100 felé tűnik fel *cannabis* alakban a rómaiaknál.¹⁾ Herodotos azonban úgy említi a kendert, mint a skythaföld egyik különlegességét. Azt mondja ugyanis: »Ezen a vidéken olyan kender terem, mely igen hasonlít a lenhez, csak hogy sokkal vastagabb és magasabb; e tekintetben ugyanis nagyon fölülmulja a lent. Vadon is, meg mivelve is terem s a thrákok a lenhez igen hasonló ruhákat készítenek belőle, úgy hogy a ki nem nagyon jártas benne, nem ismerné meg, vajjon lenből vagy kenderből készült-e; a ki pedig még sohasem látott kendert, azt hinné, hogy lenruha. Ennek a kendernek a magját úgy is használják a skythák, hogy takaró alá bujnak s azután túztól izzó kövekre dobják a magot, mely oda vetve füstölög s olyan nagy gózt szolgáltat, hogy egy görög gőzfürdő sem mulhatná fölül.« (Her. IV. 74—75.) Milyen eredetű a *kannabisz* szó: eddigelé nincs földerítve; a görögök mindenestre a feketetenger-melléki gyarmatok útján ismerték meg s a skytháktól vették át. Mert az kétségtelen, hogy a szó összefügg a török-tatár *kinder*, *kendir* = magy. *kender* szóval, ez pedig, mint Vámbéry mondja, minden török-tatár nyelvben megvan s nemcsak a kelet-turkesztániaknál, hanem még a mongoloknál is ismeretes,²⁾ az elnevezés tehát Ázsia felől terjedt el Európába. A *kannabisz* és a *kender*, *kendir* közt pedig ugyanolyan *nn-nd*

¹⁾ Schrader O. *Sprachvergleichung*. 426. l.

²⁾ Vámbéry A. *A magyarok eredete*. Budapest, 1882. 303., 403. l.

hangviszony állapítható meg, a minőt láttunk az *ana*, *anna* és *inda* között. De látunk egy másikat is, a szóvégi *sz-r* váltakozását, melyet szintén ismerünk a »tenger« jelentésű régebbi skytha *thamimasz*, *thagimasz* (thammasz, thamgasz) és az újabb *temer*, *tamyr* szók után. Az óskytha *kannabisz* szónak tehát volt egy újabb *kandabir*-forma változata is s tulajdonkép ennek felelnek meg a török-magyar *kinder*, *kendir*, *kender* szók; bejutott különben az ókori hindu nyelvbe is *sz-es* alakban: *kandasz*, valószínűleg ugyanolyan indo-skytha forrásból, mint az említett »támara«.

Skytha eredetű a görög *τυρός* azaz »turó«, »sajt« szó is, mely általánosan el van terjedve az egész törökségnél (türak), s mint a megfelelő mongol és jakut szók, a *tarax*, *tar* = »savanyú tej«, bizonyítják, a turánság keleti részein is feltalálható.

A görögök és rómaiak aránylag későn ismerték meg a turó, sajt és vaj előállítását házi állataik tejéből.¹⁾ Előbb a thrákoknál látták, hogyan készítenek »olajat« (vajat) a tejből²⁾ s ezt elnevezték a görögök *βοῦ-τυρον*-nak, a szarvasmarha turójának, a mit aztán átvettek tőlük a rómaiak (butyrum), ezektől meg a germánok (butter); a mi azonban leginkább magára vonta a görögök figyelmét, az a skythák eljárás módja volt.

Herodotos szerint a lefejt kanczatejet üres faedénybe öntötték s addig keverték rabszolgáik, míg felszállt a tej föle, ezt leszedték s jobbnak tartották a leülepedett résznél.³⁾ Ez tehát nem egyéb mint a köpülés.

Hippokrates még részletesebben írja le. A kanczatejet — írja — faedénybe öntik a skythák s megrázzák; a rázás következtében habzani kezd s részei különválnak; a kövére, melyet vajnak (*βουτύρον*) neveznek, fönt marad, mert könnyű, a nehéz és vastag része leszáll, ezt elválasztják és megszáritják, a megszáradt

¹⁾ Hehn Victor: *Kulturpflanzen und Haustiere*, Berlin, 1883. 129. s köv.

²⁾ Hekataios írja a strymonmelléki paionokról: ἀλείφονται δὲ ἐλαίῳ ἀπὸ γάλακτος. Athen. 10. p. 447.

³⁾ Ἐπειὰ δὲ ἀμείλιξι τοῦ γάλα, ἐσθάνει: ἐξ ἑστίνου ἀγγηίου κοίλα, καὶ περιστίζαντες κατὰ τὰ ἀγγηία τοὺς τυφλοὺς, δοῦλον τοῦ γάλα· καὶ τὸ μὲν αὐτοῦ ἐπιωτάμενον ἀπαρῶσαντες, ἡγεῖνται εἶναι τιμιώτερον, τὸ δ' ὑπιστάμενον, ἥσσον τοῦ ἐτέρου. Herod. IV. 2.

és szilárd részt hippakénak (kanczaturónak) nevezik, a savó pedig a középben marad.¹⁾ A hippakéről azaz kanczaturóról pedig azt írja egy más helyen: a skythák főtt húst esznek, kanczatejet isznak és hippakét falatoznak, ez pedig lovaik turója.²⁾

Hesychios is szól a hippakéről, melyet kanczatejéből készített ételnek mond; a savanyú lótej t. i. iszszák a skythák, megszáritva pedig eszik.³⁾

Felhozzuk még Strabót, ki szintén szól a mysokon, thrákokon és gétákon túl tanyázó szekérlakó nomádokról, kik tejből és turóból (τυροῦθ'), különösen pedig kanczaturóból élnek.⁴⁾ Egy más helyen azt mondja, hogy a szekerekre erősített nemezsátrak körül vannak a nomádok nyájai, melyeknek tejjével, turójával és husával táplálkoznak,⁵⁾ továbbá hogy a nomádok lóhússal, lovak turójával, tejjével és savanyú tejjével táplálkoznak, a mit különös módon készítenek.⁶⁾ Egy helyen pedig Aischylos egyik verstörédékét idézi, melyben ez a hippikét (kanczaturót) evő, jó törvényű skythákat említi.⁷⁾

Nicolaus Damascenus szerint a tejevők skytha népség; mint a skythák legnagyobb részének, nekik sincsenek házaik; edelélük csupán a kanczatej, melyből turót készítenek s eszik és iszszák.⁸⁾

¹⁾ καὶ τὸ μὲν πικρὸν, ὃ βουτύρον καλεῖται, ἐπιπολῆς διύεται ἐλαφρὸν ἴδν; ὃ δὲ ὀρρὸς τοῦ γάλακτος ἐν μέσῳ ἐστίν. Hippokr. De morbis. Mack kiad. IV. 14. Télfy 64.

²⁾ αὐτοὶ δ' ἐσθίουσι κρεῖα ἐφ' ἃ καὶ πίνουσι γάλα ἵππων, καὶ ἱππικὴν τροφῶσι. τοῦτο δ' ἐστὶ τυρὸς ἵππων. Hippocr. De aëre, aquis et locis. 18. Kuehlewein kiad. I. 60.

³⁾ ἱππική, Σκυθικὸν βρώμα ἐξ ἵππων γάλακτος. οἱ δὲ, δξόγαλα ἱππίου, ὃ χρῶνται Σκύθαι. πίνεται δὲ καὶ ἐσθίεται πηγνύμενον. Hesych.

⁴⁾ Ἀλλὰ καὶ νῦν εἰσιν ἡμαζοικοὶ, καὶ Νομάδες καλούμενοι, ζῶντες ἀπὸ θυματίων, καὶ γάλακτος, καὶ τυροῦ, καὶ μάλιστα ἱππίου. Strabo VII. 3.

⁵⁾ ἀφ' ὧν τρέφονται καὶ γάλακτι, καὶ τυρῷ, καὶ κρέασι. Strabo VII. 3.

⁶⁾ Νομάδες εἶναι, τρεφομένους κρέασι, ἄλλοις τε καὶ ἱππίοις. ἱππίου δὲ καὶ τυροῦ καὶ γάλακτι καὶ δξνγάλακτι. τοῦτο δὲ καὶ ὄρημα ἐστὶν αὐτοῖς κατασκευασθέν πως. Strabo VII. 4.

⁷⁾ Ἀλλ' ἱππικῆς βοτῆρης ἔνομοι Σκύθαι. Aischyl. Fragm. 74. Strabo VII. 3.

⁸⁾ Γαλακτογάμοι, Σκυθικὸν ἔθνος, ἄστικοι εἰσιν, ὥσπερ καὶ οἱ πλείστοι Σκυθῶν, τροφὴν δ' ἔχουσι γάλα μόνον ἱππίου, ἐξ οὗ τροφοιοῦντες ἐσθίουσι καὶ πίνουσι. Nicolaus Damasceni: *Morum Mirabilium Collectio*. Fragm. 123. (Müller Kár. Fragm. hist. Graec. III. 460. 1.)

Mіндеzen adatokból kitünik, hogy a görögök a skythákat tekintették a turó-, sajt- és vajkészítés mestereinek, a turó, τυροῦθ' neve tehát tőlük származik, s a török-mongol egyezések szerint végső eredetét az ázsiai pusztaság turánjainál kell keresnünk.

Még egy sokfélekép magyarázott skytha kifejezést hozunk fel, melynek a föntebbiekhez hasonlóan szintén ismerjük a jelentését, ez az *exampaios* s azt jelenti: »szent utak«.

Ezen elnevezésről a következőket olvassuk Herodotosnál: »A Hypanis (Bug) Skythiából jó s egy nagy tóból ered, mely körül fehér vadlovak legelnek. Ezt a tavat jogosan nevezik a Hypanis anyjának. A Hypanis tehát innen eredvén, folyása ötnapig hajóútig sekély és vize édes; innen azonban a tenger felé négy napi úton nagyon keserű. Egy keserű forrás fakad ugyanis bele s ez oly keserű, hogy bár terjedelmére nézve kicsiny, megrontja a Hypanist, pedig ez elég nagy folyó a többi folyóhoz képest. Ez a forrás a földműves skythák és az alazonok földjének határán van. Neve pedig a forrásnak és a helynek, a hoanon ered, skytha nyelven *Exampaios*, görögül pedig *Szent utak*.)¹⁾ Alább még egyszer említi Exampaiost, mint egy a Borysthenes (Dnjeper) és Hypanis (Bug) közti vidéket, a benne levő keserűvíz-forrással s hozzáteszi, hogy Exampaiosban van egy igen nagy, hatszáz amphora terjedelmű érczedény, melyet Ariantas skytha király azon nyílhegyekből készíttetett, melyeket a végett gyűjtött össze, minden egyes skythát halálos fenyegetéssel kötelezvéen egy nyilvessző elküldésére, hogy megtudja a skythák számát. (Her. IV. 81.)

Herodotos előadása kissé zavaros, mintha maga sem lett volna tisztában a hallott adatok összefüggésével. Valami hézag érezhető ki szavaiból, a mit kommentátorai után azzal tölthetünk ki, hogy a Hypanis és Borysthenes közt kereszteződtek az északról délfelé s keletről nyugat felé vezető nagy kereskedelmi utak azon a vidéken, a hol valami keserűvízes forrás volt s mint ilyen hely, az istenek védelme alatt állott, erre utal az Ariantas által föllállított nagy érczedény. Ezért nevezték a »szent utak helyé«-nek vagy Exampaiosnak.

¹⁾ ἐστὶ δὲ ἡ κρήνη αὕτη ἐν ἀφροῖσι χώρῃς τῆς τε ἀροτήρων Σκυθῶν καὶ Ἀλαζόνων, οὐνομα δὲ τῆ κρήνης, καὶ ὄθεν ἔχει τῷ χώρῳ, Σκυθιστὶ μὲν Ἐξάμπαϊος, κατὰ δὲ τὴν Ἑλλήνων γλώσσαν, Ἴρακί ὁδοί. Herod. IV. 52.

Müllenhoff szerint¹⁾ a név előrsze homályos, utórészében azonban felismerhető az ó-perzsa *pathi* »ösvény« (= szanszkr. *patha*, gör. *πάτος*, ang.-szász *pād*, ófelném. *pfad*, ószláv *pati*) vagy esetleg a zend *paya* »legelő«. Cuno²⁾ lett-szláv eredetre gondol; az *exam-paios* a. m. *svam-paios*, *svam-pataios*, melynek előrsze megfelel az ószláv *sventu*, litván *szvantas* »szent«, utórésze pedig az indo-iránnal közös ószláv *pati* »út« szónak.

Úgy tetszik, igaza van Cunónak. Olyan helyről van itt szó, mely a skytha terület határszélére esett s mindenestre érintette a szlávok ősi területét; maga Herodotos is határszéli helynek tünteti fel Exampaiost. Minden nehézség nélkül belevonhatjuk tehát a szláv nyelvterületbe s tekintet nélkül a skythák nemzetiségére, szláv eredetűnek vehető fel az elnevezés. Herodotos azonban a skytháktól hallotta a nevet s nekünk ez adja meg a fontosságát. Az ószláv *svanta-patai(os)*ból csakis egy turán nép ajkán állhatott elő az *eszvantpatai* s további hangkopással *eszvampai* vagy *ekszampai*. Mert a turán nyelvek, a magyar, finn, török, mongol stb. nem tűrik meg a kettős mássalhangzót a szók elején. A hogy a magyarban *iskola*, *istráng* lett a »scholá«-ból, »strang«-ból vagy a törökben *Iszkender* a »Szkander«-ből, ugyanolyan módon vált *eszvampai*-, *ekszampai*-á az ókori skythák nyelvében a »szvantapatai«.

Egy másik módja a turános hangfejlődésnek a kezdő mássalhangzók valamelyikének elejtése, mint p. a magyarban az *iskátula* mellett a *katulya* a német »schachtel«-ből. Erre is van skytha példa. Hesychios említi, hogy a »kutya« skytha nyelven a. m. *pagaiē*, ez pedig Müllenhoff szerint megfelel a zend *cpā* s méd *σπάχα* (Herod. I. 110.) szónak.³⁾ Nagyon elfogadható ez az egyeztetés, csak hogy egészen más mint Müllenhoffé az a következtetés, a mit levonhatunk belőle. A szó lehet irán eredetű, de a turán nyelvek szellemében történt hangváltozáson ment keresztül.

Az itt felhozott és elemzés alá vett szók a legfontosabb maradványai a skythák nyelvének s ha ezeket elfogulatlanul

¹⁾ *Deutsche Altert.* 104. s. köv. l.

²⁾ *Die Skythen.* 327.

³⁾ *Παγαιή κίων σκωθισσι.* Hesych. Müllenhoff: *Deutsche Altert.* III. 124.

vizsgáljuk, lehetetlen ki nem tűnnie az irán elmélet erőltetett voltának, a mely elmélet épen a két legjellemzőbb skytha kifejezésnél csak úgy tud boldogulni, ha figyelmen kívül hagyva a forrás magyarázatát, egészen más értelmet tulajdonít az egyes szóknak.

IV.

Szintén ilyen bizonytalan vagy erőltetett irán analógiákat tapasztalunk az *istennevek* magyarázatánál is.

A skythák isteneit Herodotos így sorolja fel. Legjobban tisztelik Hestiát vagyis skytha nyelven *Tabiti*, azután Zeust, kit — mint hozzáteszi — igen találóan *Papaios*nak neveznek, Zeus felesége a föld, kinek neve *Apia*, tisztelik még ezenkívül Apollót vagyis *Oitosyros* (Hesychiusnál *Goitosyros*, Origenesnél *Gongosyros*), Aphrodite Uraniát azaz *Artim-pasát* vagy *Argim-pasát*, továbbá Heraklest és Arest, de a kiknek skytha nevét nem ismerjük s végül a királyi skythák Poseidont azaz *Thamimasadast* vagy *Thagimasadast*.¹⁾

Egy-két kivétellel az ezen istennevek mögött rejlő fogalmak annyira világosak, hogy nem szorulnak magyarázatra. *Tabiti* a. m. tűz, *Papaios* a. m. ég, *Apia* a. m. föld, *Oitosyros* a. m. nap, *Thamimadas* a. m. víz vagy tenger. Ares a hadisten, de nem tudjuk, mi volt a skytha neve? Herodotos annyit mond róla, hogy csakis neki emeltek szobrokat, oltárokat és templomokat olyan módon, hogy mintegy 3 stadium hosszú és széles, s valamivel kisebb magasságú halmot készítettek vesszűrőrséből, melynek teteje négyszögű területet képezett, három oldalán meredek

¹⁾ Θεός μὲν μόνος τοῦδε Ἰλάσκειαι. Ἰστίην μὲν μάλιστα, ἐπὶ δὲ Δία τε καὶ Γῆν, νομίζοντες τὴν Γῆν τοῦ Διὸς εἶναι γυναῖκα· μετὰ δὲ τοῦτους, Ἀπόλλωνα τε καὶ οὐρανίην Ἀφροδίτην, καὶ Ἥρακλῆα, καὶ Ἄρεα τοῦτους μὲν πάντες ὁ Σκύθαι νομοῖσιν. ὁ δὲ καλεόμενος βασιλῆος Σκύθαι καὶ τῷ Ποσειδέωνι θύουσι. οὐνομάζεται δὲ Σκυθισσι, Ἰστίη μὲν, Ταβίτι. Ζεὺς δὲ ὀρθότατα, κατὰ γνώμην γε τὴν ἐμὴν, καλεῖται Παπαιοσ· Ἰῆ δὲ, Ἀπία· Ἀπόλλων δὲ, Οἰόσυρος, οὐρανίη δὲ Ἀφροδίτη, Ἀρτίμπασα. Ποσειδέων δὲ, Θαμιμαδάς. Herod. IV. 59. Origenes (Contra Celsum VI. 39.) sz. Celsus azt állítja Herodotos után, hogy a skythák Apollót Gongosyrosnak, Poseidont Thagimasadasnak, Aphroditet Argimpasának s Hestiát Tabitinek neveztek. — U. o. v. 64. Hadd mondják a skythák, hogy Pappaios a legfőbb isten, mi nem hiszszük.

volt, csak a negyediken lehetett rá feljárni; ebbe egy kard volt szúrva, melynek évenként marhákat s lovakat áldoztak és pedig többet, mint a többi istennek, ezenkívül az elfogott ellenségéből is feláldozták minden századikat.¹⁾

Heraklest az eredeti monda egyik változata a skythák ősapjának mondja, ki Hylaiia földjén egy félig kigyótestű szűztől Agathyrst, Gelonost és Skythest, a három skytha néptörzs őst nemzette; közülök a legifjabbtól, Skythestől származtak a skytha királyok.²⁾ Mivel pedig egy másik mondai változat Targitaosnak nevezi az ősapát, ki Zeusnak és a Borysthenes folyam leányának volt a fia s ugyancsak három fiának, ú. m. Lípoxaisnak, az aukhata skythák ősenek, Arpoxaisnak, a katiarok és traspisek s végül a mindnyájok fölött uralkodó Kolaxaisnak, a paralaták vagy királyi skythák ősenek az atyja,³⁾ Herakles

¹⁾ ἀγάλματα δὲ καὶ βοιμοῦς καὶ κρηοῦς οὐ νομιζοῦσι ποιεῖν, πλὴν Ἀρην τοῦτοι δὲ νομιζοῦσι. Herod. IV. 59. A rózszehalom leírását l. u. o. 62, melyet így folytat: "Ἐπὶ τοῖσιν δὲ τοῦ ἄρκου ἀκινάκας αἰδήρεος ἰδρῶται ἀρχαῖος ἐκείστοις, καὶ τοῦτ' ἐστὶ τοῦ Ἀρηος τὸ ἄγαλμα, τοῦτω δὲ τῷ ἀκινάκει θυσίας ἐπιτελοῦς προσάγουσι προβάτων καὶ ἵππων, καὶ δὴ καὶ τοῖσδ' ἔτι πλεον θύουσι ἢ ταῖσι ἄλλοις θεοῖσι. A turán népek kardtiszteletére néhány adatot A skythák nemzetsége cz. tanulmányomban 48. s köv. II. hoztam fel; az ott említett nagy-küküllőmegyei daróczi bronzlelet, mely állt egy a földbe függélyesen beszúrt bronz kardból s körülé szabályosan elrendezett 30 bronz vésőből, nyilván az agathyrsok kardtiszteletének az emléke.

²⁾ Ἡρακλῆς, ἐλαύνοντα τὰς Γηρόντιω βοῦς, ἀκινεῖσθαι ἐς γῆν ταύτην ἰούσαν ἐρήμην, ἣν τινα νῦν Σκύθαι νέμονται — — — πάντα δὲ τὰ τῆς χώρας ἐπιελθόντα, τέλος ἀκινεῖσθαι ἐς τὴν Ἑλαίην καλεομένην γῆν. ἐνθαῦτα δὲ αὐτὰν εὐρεῖν ἐν ἄντρον μισσακάσθενον τινα Ἐχιδνὰν διαφύει. τῆς τὰ μὲν ἄνω ἀπὸ τῶν γλουτέων, εἶναι γυναικός· τὰ δὲ ἑσθρην, ἄρκος — — — τὴν δ' ἐπεὶ οἱ γενομένους τοὺς παῖδας ἀνδρωθῆναι, τοῦτο μὲν σφι ἀνόματα θέσθαι. τῇ μὲν, Ἀγάθυρον, αὐτέων. τῇ δ' ἰσοκρέων, Γελωνόν. Σκύθην δὲ, τῇ νεωτάτην. — — — καὶ ἀπὸ μὲν Σκύθων τοῦ Ἡρακλέος γενέσθαι τοὺς αἰεὶ βασιλέας γενομένους Σκυθῶν. Herod. IV. 8, 9, 10.

³⁾ ἄνδρα γενέσθαι πρόγον ἐν τῇ γῆ ταύτῃ ἐοῦσα ἐρήμῳ, τῷ ὄνομα εἶναι Ταργίταιον, τοῦ δὲ Ταργίταιον τοῦτου τοὺς τοκέας λέγουσι εἶναι, ἑμὸι μὲν οὐ πιστὰ λέγοντες, λέγουσι δ' ὦν, Ἄια τε καὶ Βορυσθέτιος; τοῦ ποταμοῦ θυμαίτηα· γενέος μὲν τοιούτου δὴ τινος γενέσθαι τὸν Ταργίταιον. τοῦτου δὲ γενέσθαι παῖδας τρεῖς, Ἀποξάιν, καὶ Ἀρηόξαιν, καὶ νεώτατον Κολάξαιν — — — Ἀπὸ μὲν δὲ Ἀποξάιος γενομένην τοῦτους τῶν Σκυθῶν, οἱ Λιχάταις γένος καλεῖνται. ἀπὸ δὲ τοῦ μέσου Ἀρηόξαιος, οἱ Κατίαιοι τε καὶ

skytha nevéül *Targitaos* vehető fel. Egy harmadik mondai változat szerint, melyet Diodorus Siculus tartott fenn, az ős Skythes volt, kit Zeus egy skythaföldi, övön fölül asszonyi, azon alul kigyótestű nőtől nemzett, ez meg nemzette a pal és nap vagy napaeus törzs őst, Palost és Napest.¹⁾ Egy negyedik változatot azon izenetből ismerünk meg, melyet Idanthyrros, a skythák főkirálya küldött a perzsáknak, midőn meghódulásra szólította fel Darius; uraimnak — így szólt az izenet — csupán őszömet, Zeust és Hestiát, a skythák királynéját ismerem el.²⁾

E különböző változatokból az tűnik ki, hogy Targitaos, a skytha Herakles, tulajdonkép azonos Zeussal, vagyis az ég istenével, skytha néven Pappai-jal, a Targitaos név magyarázatánál tehát mindenesetre számolni kell e körülménnyel. Természetes, hogy úgy Zeuss G., mint Müllenhoff irán névnek tartja, bár nem tudják visszavezetni valamely alkalmas irán tőre, sőt arra is hivatkoznak, hogy az avarok, tehát egy »török« nép Byzancba küldött követének a skytha mondai őssel egyezően *Targitis* (*Ταργίτης*) volt a neve, a mit Vámbéry Á. a török-tatár »targite«, »tarkit« = szétszór, széthány igéből származtat.³⁾ Tomaszek V. az irán *tighra-tava* »pfeilkraftig« kifejezéssel azonosította a Targitaos nevet,⁴⁾ a mi annál elfogadhatóbbnak látszik, mert a Heraklestől való származtatás mondája csakugyan egy nehezen felhúzzható íjjal hozta kapcsolatba: ki uralkodjék a többi fölött skytha földön Herakles három fia közül. Herakles ugyanis,

Τράσιντες καλεῖνται ἀπὸ δὲ τοῦ νεωτάτου αὐτέων τοὺς βασιλέας, οἱ καλεῖνται Παρκαλάται. Herod. IV. 5, 6.

¹⁾ Ὑστερον δὲ μυθολογοῦσι Σκύθαι γηγενῆ παρ' αὐτοῖς γενέσθαι παρθένου ταύτην δ' ἔχειν τὰ μὲν ἄνω μέρη τοῦ σώματος μέχρι, τῆς ζώνης, γυναικεία· τὰ δὲ κατώτερα, ἐχιδνῆς· ταύτη δὲ Ἄια μίγνεται γεννησάμενα παῖδα Σκύθην ὄνομα. Τοῦτον δὲ γενομένον ἐπιφανέστατον τῶν πρὸ αὐτοῦ, τοὺς λαοὺς ἀφ' ἑαυτοῦ Σκύθας προσαγορεύουσι. Τῶν δὲ ἀπογόνων τοῦτου τοῦ βασιλέως ἀδελφούς δύο γενέσθαι διαφόρους ἀρετῆ, καὶ τὸν μὲν Πάλλον, τὸν δὲ Νάτην ὀνομάσθαι· τοῦτων δ' ἐπιφανεῖς πράξεις κατορθωσάμενων, καὶ διεκιομένων τὴν βασιλείαν ἀφ' ἑαυτέων τοὺς λαοὺς τοὺς μὲν Πάλλους, τοὺς δὲ Νάτας προσαγορευθῆναι. Diodor. Sicul. II. 43.

²⁾ δεσπότας δὲ ἑμῶς Ἄια τε ἐγὼ νομίζω τὸν ἑμὸν πρόγονον καὶ Ἰστίην τὴν Σκυθῶν βασιλίαν μόνους εἶναι. Herod. IV. 127.

³⁾ Zeuss G. id. m. 291. — Müllenhoff *Deutsche Alt.* III. — Vámbéry Á. *A magyarok eredete.* Budapest, 1882. 50.

⁴⁾ Tomaszek id. m. Sitzungsber. d. k. Akad. in Wien. CXVI. 72. l.

midőn a hylaiai kigyótestű nőtől távozni készült, nála hagyta egyik íját azzal a feltétellel, hogyha felnőttek a fiuk, feszítsék ki; a melyik nem tudja teljesíteni, azt űzze el anyjuk az országból; így maradt Skythes, a legifjabb fiu, az országban.¹⁾

Targitaos mondájában nincs szó újról. E szerint a két idősb fiu azért adta át az uralkodást a legifjabbnak, Kolaxaisnak, mert midőn fel akarták venni az égből lehullt arany ekét, jármot, kétélű baltát és csészét, lángoltak ezen arany tárgyak s elűzte a két idősb testvért az égő arany, csupán Kolaxais tudta magához venni; a ki ilyenformán megkapta az egész királyságot.²⁾

Azt hiszem van némi jelentősége, hogy nem az eredeti skytha, hanem a feketetengermelléki görög gyarmatosok mondája hozza kapcsolatba az íjjal a skythák fölötti uralkodást. Úgy tetszik, a Targitaos név déloroszországi thrák-írán népetymológiájának a görög Herakles-mondával való keveredéséből keletkezett a pontusvidéki mondaváltozat. Maga a Targitaos név pedig egészen más eredetre vezethető vissza. Tudvalevő, hogy a Pontus körül lakó északi népek ősapjának Thogarmát, Gomernek vagyis Kimmernek a fiát és Askenáz (Ascanius), meg Rifáth, a kisázsiai alaródi népek ősenek testvérét, Jáfetnek az unokáját mondja a biblia. Khorenei Mózes Thorgomnak, a georgiai krónika Thargamosnak nevezi s nemcsak az örményeket, georgiaiakat, mingreleket, hanem az összes kaukázusi népeket is tőle származtatják. A bibliai *Thogarma*, meg a herodotosi *Targitaos* közt félreismerhetlen az összefüggés; nyilván ugyanazon mondai alakról van itt szó s ha egyelőre nem is dönthetjük el, mit jelent a név utórésze és synonym-

¹⁾ τὸν μὲν ἂν ὄρας αὐτῶν τότε τὸ τόσον ᾗδε διατειρόμενον . . . τοῦτον μὲν τῆσδε τῆς χώρας οἰκῆτορα ποιεῖν, ὅς δ' ἂν τοιούτων τῶν ἔργων τῶν ἐπιτέλλομαι λίπηται, ἐκπεμπῆς ἐκ τῆς χώρας. Herod. IV. 9. — Καὶ δὴ δύο μὲν οἱ τῶν παιδῶν, τὸν τε Ἀγάθηρον καὶ τὸν Γίλων, οὗκ αἴους τε γενομένους ἐκείνοισι πρὸς τὸν προκείμενον αἰεθόν, οἰκισθαι ἐκ τῆς χώρας, ἐκβλήθῆναις ὑπὸ τῆς γενναμένης, τὸν δὲ νεώτερον αὐτῶν Σκόθηρ, ἐπιτελέσαντα, καταμείναι ἐν τῇ χώρῃ. Herod. IV. 10.

²⁾ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ φερόμενα χρῆσται ποιήματα, ἄφρονον τε καὶ ζυγὸν καὶ ἀγῶνον καὶ φιάλην, πρῶτον ἐς τὴν Σκυθίαν — — — — τοὺς (t. i. τὸν πρεσβύτατον ἐς τὸν δεύτερον) μὲν δὴ καίοντες τὸν χρυσὸν ἀπόσπασθαι τρίτῳ δὲ τῷ νεώτερῳ ἐπιβῆναι κατασφῆραι, καὶ μὲν ἑταίρον κομισαί ἐς ἑσπέρου. Καὶ τοὺς παροβριμένους ἀδελφούς, πρὸς ταῦτα συγγόντας, τὴν βασιλίην πᾶσαν παραδοῦσαι τῷ νεώτερῳ. Herod. IV. 5.

nek tekinthető-e a *-ma*, *-mo* és *-tao* végzet? ¹⁾ a *thogar*, *tharga*, *thorgo* bizonyára nem egyéb, mint a kaukázus-alaródi családhoz tartozó ókori népek nyelvében nagyon elterjedt *tarku*, *tarkhu*, *tarka*, *turga* azaz »isten«, »király« szó, minő pl. a hittita *Tarku* vagy *Tarkus*, a főisten; a kisázsiai: *Tarkhu*, Kronos; a lykiaiaknál *Turakhssi*, Apollo; a babyloni Kaššitáknál *Turgu*, a levegő és zivatar istene, a babyloni Bél; az elamita *Turku*, az assyr-babyloni Ramman isten; aztán az etruszk *tarku*, a. m. király (v. ö. Tarquinius) és *Tarkhon*, az etruszk mondai ősb. ²⁾

Szintén kaukázus-alaródi eredetre vezethető vissza a skytha Zeus »igen találó« *Papai*(os) neve, melyről azt hiszi Müllenhoff, hogy a teljesen földerített írán eredetű nevek közé számíthatni, mert az újperzsa *bab*, *bábá* a. m. »apa«, melyet már Zeuss is egynek vett a főisten óperzsa nevével.³⁾ A szót azonban ép úgy mondhatnánk turánnak is a mongol *babai* (atya, úr), török *baba* (ős) s az ó-bolgár uralkodók *baba* czíme alapján, de mint amaz, ez a származtatás is hamis nyomon jár. Nem az írának, nem is a turának nevezték a görög Zeusnak megfelelő égistent *Papainak*, hanem az alaródi népek, s tőlük ment át egyebek közt a kisázsiai phrygekhez is, a kiknél *Papas* a lyd eredetű Manes istennek volt más neve. Az alaródi eredetű szó ezen alakját tünteti föl az etruszk *papa* = nagyapa s ide tartozik még a már említett s »atyát« jelentő georgiai: *mama*, mingrel: *muma*, ud: *baba*. Megvolt a *bab* »apa«, »fivér« szó a szumir nyelvben is. Vagy azt bizonyítja tehát a *Papaios* név, hogy a skythák alaródiak voltak, vagy hogy ethnikai összetételükben olyan szerepe lehetett az alaródi elemnek, mint p. a magyarságban a szlávsnak, de semmi esetre sem tanuskodhatik az iránság mellett.

Ezek sorába tartozik a napisten neve is, melyet Herodotos *Oitosyros*, Hesyehios *Goitosyros*, Origenes *Gongosyros*, egy Rómá-

¹⁾ A *-ma* végzetre v. ö. georgiai: *mama*, mingrel: *muma* = »atyaa«.

²⁾ Hommel: *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. Alten Orients*. I. 36., 44., 51., 52., 58., 63. — *Proceedings of the Soc. of Bibl. Arch.* 1888. X. 8., 434. és 1905. XXVIII. 6. 243.

³⁾ Müllenhoff; *Ueber die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen*. (Monatsber. d. preuss. Akad. in Berlin. 1866. 557., 573.) — Zeuss G. *Die Deutschen*. 286—287. l.

ban lelt s ligur eredetűnek tartott görög fölírtos emlék pedig *Oitoskyros* alakban említ.¹⁾ Müllenhoff ezt is azon skytha nevek közé számítja, melyek, a mennyiben legalább magyarázhatók, annyiban elég bizonyosságot nyújtanak a nép irán eredete mellett. A név utórészét ugyanis egynek veszi a zend *çūra* = erős, fenséges szóval, de talán még találóbb volna a vedai *sūryas*, *sūras* = nap, napisten szóval való egyeztetés. De akár így, akár amúgy, megfejtetlen marad a név előrésze. Olyan magyarázatot kell tehát keresnünk, mely a mellett, hogy ráillik a napistenre, a név mind-egyik részét kellő világításba helyezi. Ilyen a név előrésze a szemir *ud*, *gud* = sol s a leszgh nyelvek közül a dido : *gudi*, chinalug *kat* a. m. sol, továbbá a turk *üt*, *üd* (idő), altáji tatár *oj* (idő, időszak, korszak), a magyar *idő*, *üdő* (*idej, *videj) s a mongol *edör*, *ödör* (dies.) A mennyiben az Origenesnél levő Gongosyros ΓΟΙΤΟΣΥΡΟΣ nem íráshiba a ΓΟΙΤΟΣΥΡΟΣ Goitosyros helyett, számba jöhetne még a turk *kün*, *gün* (Sonne, Tag), csuvas *kon* (Tag) szó is, mint a név egy más változatának előrésze. Ha pedig ez a »nap« (sol és dies) skytha nevét foglalja magában, akkor a név utórésze csakis olyan kifejezésből állhat, mely »urat«, »fejedelmet«, »királyt« vagy akár »istent« jelent. Abban a környezetben, melyben a skythák éltek, a finn-ugor és indo-irán nyelvek egy közös szava látszik legalkalmasabbnak az Oitosyros vagy Oitosyro név utórészének megmagyarázására. Ez a szó a vogul *äter*, *ötér* (herr, fűrst, held, göttlicher held, nájäter, a. m. götze, tkp. fűrstinfűrst), zürjén *ozír*, *ozer* (reich), votják *uzír*, *uzér* (reich), mordvin *azér*, *azir*, *azoro* (herr), (oc-azír, ii-azoro, a. m. könig, kaiser, tkp. grosser herr), szanszkrit *asuras* (wunderkräftiger gott od. daemon) s a zend *ahura* (herr, Ahura-Mazdāo, a legfőbb isten). Munkácsi B. indo-irán eredetűeknek tartja a finn-ugor szokat.²⁾ Ha ez igaz, nagyon réginak kellett lenni az indo-irán hatásnak, mert a finn-ugor szók a szanszkrit hangalakot tüntetik fel. De ez nem egészen bizonyos. A szóhoz többé-kevésbé hozzáfűződik az istenség fogalma s így aligha lehet elválasztani az assyrok nem-

¹⁾ Θεα Σ(ε)λ(η)νη Οἰτοσύρος καὶ Ἀπόλλων(ι) Οἰτοσύρος Μίθρα Μ. Οὐλίπαιος Πλόκαμος; νεωκόρος ἀνιθ(η)κιν. Boeckh Corp. Inscr. Graec. 6013. — L. főntebb 37. l. jegyzetet.

²⁾ *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben.* Budapest. 1901. 614. s. köv. II.

zeti istene, *Ássur* és az egyiptomi *Osiris* isten nevéből, sőt a vogul szóalak után ide tartozik a filiszteus *Atergatis* vagy *Derketo* istennév is. Nem keresem, hol lehet az elnevezés végső forrása? egyiptomiaknál, alarodiaknál (hittitáknál) vagy semitáknál keletkezett-e? Csak az irányt akartam megjelölni, honnan került a szó vagy név (talán mint a napisten neve) a kelet-európai és közép-ázsiai népekhez. Mindenesetre Elő-Ázsiából. Mivel pedig a skythák jövevények voltak Kelet-Európában, őshazájuk, mint alább szólok róla, valahol az Altai-hegység és a Baikal vidékén keresendő: nem látszik alytalannak az a hypothesis, hogy az *Osyro*-t a napisten nevéül már készen kapták s a »nap«-ot jelentő *Goit* vagy *Oit* szó csak olyan ismétlés, mint p. a magyarban a »szent-egyház« (templom, a. m. »szent-ház«), melyben már az »egy«, »igye« szó is azt jelenti, a mit a »szent« szó.

A föld istennőjének, Zeus vagyis az égisten feleségének nevé, *Apit* vagy *Apia*-t Müllenhoff már csak a latin *Ops* segítségével képes magyarázni. Ezzel szemben megállhat ugyan Neumann magyarázata is, a ki a mongol »abija«-tóból származtatja a nevet s ezt a jelentést tulajdonítja neki: »a gyümölcsöző«, »termő«. Tekintve azonban, a mire később még rátérek, hogy úgy a dél-nyugati, mint az északnyugati turánok félreismerhetlen kapcsolatban voltak a szumirokkal s ez utóbbiak akár közvetve, akár közvetlenül befolyást gyakoroltak amazokra: a skytháknál már eddig is észlelt szumir nyomok után inkább összeköthetjük *Apit* vagy *Apiát* a szumir földistennel *Ea*-val. Minden esetre konstátálhatunk annyit, hogy az indo-irán nyelvekből nem lehet megmagyarázni s a Védák szerint az ós indo-irán földistennőt egészen másképp, *Prthivī*-nek nevezték. Kitészik ezekből, hogy az *Apia* névnél megint nem lehet boldogulni az indo-irán elmélettel.

A skytha Poseidonnak, vagyis a tenger istenének, *Thamimasadas*nak, *Thaqimasadas*nak a nevéből Müllenhoff sem hiszi, hogy az általa adott magyarázat minden tekintetben kielégítő volna. Azon nevek közé sorolja ugyan a »masadas« végzet után, melyekről azt véli, hogy azok a teljesen — »vollständig« — földerített irán karaktert tüntetik fel, mindemellett kérdőjelet tesz ehhez a névhez. A név utórészét, Oktamasadés skytha király nevéhez hasonlóan a zend »maza«, szanszkrit »mah« (nagy) szóból tovább képzett *masadas* azaz hatalmas szóval veszi egynek,

míg előrészeről azt mondja, hogy a ki akarja, »földrendítő«-nek (Erderschütterer) vagy »a földet körülfogó«-nak (Erdumspanner) foghatja fel a skytha Poseidon nevét, a mely esetben a *Θαυί-* megfelelne a zend *zem*, parz, újperzsa *zamí*, szanszkr. *gam* szónak. Egy más magyarázat a szanszkr. *timi* »ocean« szóval veszi egynek a *thami*-előrészt s kétséget sem szenved, hogy a »tenger fölött uralkodó« jelentés adná meg a név legtalálhatóbb magyarázatát; de a szanszkr. »timi« szó sokkal későbbi szövegekben fordul elő, semhogy az indo-iráni nyelvegység szókincséből valónak lehetne tartani s meglehet, ép ezen oknál fogva mellőzte Müllenhoff. Van egy más nehézség is. Origenes a Herodotos-féle skytha istenekre hivatkozva *Thagimasadas*-nak írta a nevet, már pedig ezt a változatot sem a »timi«, sem a »zem«, »zamí« szóval nem lehet kapcsolatba hozni. Mindezeknél fogva inkább megközeleltjük a valóságot, ha a név előrészt, a *thamimast* vagy *thagimast* a török-tatár *tengiz*, *tingiz* (azaz tenger) szó skytha változatának vagy inkább korrumpált alakjának tartjuk, e helyett: *tammas*, *tangas*, a hogy már főntebb utaltunk rá a »tengeranyát« jelentő Temerinda tárgyalásánál. A név utórészét, az *adas* vagy (a görög végzet elhagyásával) *ada* szót pedig egynek vesszük azzal a »pater« jelentésű s több nyelvcsalásban elterjedt szóval, mely a szumirban *adda*, az előázsiai Mitáni nyelvben *atta*, a török-tatár nyelvekben *ata*, a magyarban *atya*, az irtisi osztjában *at'a*, a mordvinban *at'a* (a. m. öreg), a votjában *ataj* s a kaukázusi nyelvek közül a leszgh-csoporthoz tartozó hürkilinben *ada*; megvan a szó néhány árja nyelvben is, ilyenek az albán *at*, gör. *áttra*, gót *atta*, ó-ír *ate*, ezek azonban nem tartoznak az eredeti árja nyelvcsaládhoz, hanem részint a kisázsiai óslakosság (kár, leleg, pelaszg, khald stb.), részint a keletoroszországi turán elemek nyelvéből valók.

A *Thamimas-ada* név ezek szerint annyit jelent: »tenger-atya«, a török-tatár nyelvekben: »tengiz-ata« »teniz-ata«, s bizonyára legtalálhatóbb elnevezése a skytha Poseidonnak.

E név, mely különben Herodotos szerint csak az uralkodó néptörzsnél, a királyi skytháknál volt meg, átvezet a törökséghez.

Alighanem ettől való az égi Aphrodite neve, az *Artimpasa* is, mely különben a legnehezebben magyarázható skytha isten-

nevek közül való. Az általa kifejezett fogalom sincs egy szorosán meghatározott tárgyhoz kötve; jelentheti a hajnalt, a levegőt, vagy pedig a szüzséget, a szerelmet, a szépséget. De akármelyik fogalmi körből magyarázzuk is, bizonyos, hogy az irán elmélet egyikkel sem tud boldogulni. Müllenhoff a név előrészt nem tudott megfelelő irán szót találni, utórészére is csak olyan formális, a szó külső alakjával, úgy ahogy, egyező analógiát hoz fel, midőn a *ερας*, szanszkrit *paç* (nézni, figyelni) szóra gondol, de e mellett még a zend *paithya* (uraság) szót is számba veszi az utórész esetleges megmagyarázására. Ez az istennév tehát semmikép sem szolgálhat a skythák iránságának bizonyítékául. Cuno szláv eredetre gondol s tekintve, hogy Aphrodite Urania fölfegyverkezve ábrázoltatik, a kit ezért Areiának is neveztek, a szláv *Radigast* vagy *Radigost* isten nővérenek tartja, az Artimpasa nevet pedig az ószláv *rati* = háború s a litván *pati* = úrnó szóval magyarázza, vagyis szerinte Artimpasa a. m. Ratipati azaz »a háború úrnője«. E magyarázatoknál többet ér gr. Kuun Gézáé, a ki az »artim-pasa« elnevezést a török-tatár *erdem-pasa* = »az érdem feje«, »omnium virtutum caput« kifejezéssel azonosítja,¹⁾ mert ha nem tudjuk is megfelelő analógiákkal igazolni ezt a jelzői elnevezést, legalább megvan a teljes alaki egyezés, a mit Cuno magyarázatáról nem mondhatunk, annál kevésbé Müllenhoffról.

Legvalószínűbbnek tartom, hogy a név előrésze a. m. a kun *erdeng* »szüz« s tekintve az Artimpasaféle, hol férfinak, hol nőnek képelt finn-ugor istenség szerepét az egyes népek mythosában, különösen a teremtési mondákban, melyekben a lég leányát a finn Impit vagy Ilmatart s a vogul ősembert, a lég halandó emberét, Élémezlest felváltja a gonosz Keremet, Sajtán (Sátán) és Erlik: a magyar *ördög*, *ördög* szó is számba jöhet.

Még legelfogadhatóbb magyarázatot találunk az indo-iránságban a tűzisten, *Tabiti* nevére. Úgy látszik, hogy a szanszkrit *tap-* (warm sein, erwärmen, erhitzen), *tapas* (wärme, hitze, glut, feuer), zend: *tap-* (warm machen), perzsa: *táb* (glanz, wärme, hitze), örmény *tap* (wärme, hitze), latin *tepeo* (melegedni), *tepidus* (langy meleg), ószláv: *topiti* (wärmen), *teplu*, *toplú* (warm) szóból való

¹⁾ Gr. Kuun G. *Codex Cumanicus*. Budapest, 1880. LIX. 1.

származtatás ellen semmi ellenvetést sem lehet tenni. Ámde ennek az értékét is ellensúlyozza az a körülmény, hogy a turán nyelvek ép olyan alkalmas és megfelelő magyarázatot szolgáltatnak, magát a »tüzet« jelentik ugyanis a következő szók: az osztjákban *tughut, tughet, tughe, tüt, tot*, a vogulban *táut, toat, tat*, a magyarban: *tűz*, melynek ősbibb alakja: **tūjiz, *tūjūt, *tūhit*, a szamojéd csoportban: *tūj, tú, tu*, a tunguzban: *togo*, mandsuban: *tuva, toa*, a török-tatár nyelvekben: *ot, ut*, jakut: *uot*, esuvas: *tot*, csupán a mongol alkalmaz más szót a »tűz« megjelölésére, de itt is megvan a *tūi-, tū-* szótó ezekben: »tüimer« (tűzvész) és »tüle« (tüzel). Ennek az egyeztetésnek az az előnye van az előbbivel szemben, hogy ugyanaz a szó fejezi ki a tűznek és a tűzistennek a nevét, míg az árja nyelvek más szót használnak a tűz megnevezésére, a zendben pl. *atare* jelenti; legáltalánosabb pedig az *agni* (szanszkr.) *ignis* (lat.), *ugnis* (litván), *ogni* (ószláv) s nemcsak a tüzet jelenti, hanem a Vedákban *Agni* egyszersmind a főistenek egyike, a mi az indo-iránság ősvallásának kérdésében nagyon is számbaveendő körülmény, mert egy primitív életviszonyok közt maradt irán nép vallásának megítélésében első sorban is a vedai felfogásból és elnevezésekből kell kiindulnunk s ha a skytháknál *Agni* helyett *Tabitit* találjuk a tűz istenét, lehetetlen fel nem ismernünk, hogy ezen elnevezésben az indo-iránsággal szemben bizonyos idegenszerű vonás jelentkezik.

Kitűnik ezekből, mily tehetetlen az összehasonlításnak oly sokféle és nagy régiségbe visszanyúló gazdag nyelvtörténeti anyagával rendelkező irán elmélet, a mikor indo-irán területen keresi a skytha istennevek értelmezését.

Pedig csak etimológiáról van szó, holott azt is elvárhatnánk, hogy ezen istenneveknek valami nyoma legyen a Zarathustra tanait és a brahmanismust megelőző indo-irán ősvallás nagybecsű hagyatékában, a Vedákban. Nagyon találóan jegyezte meg Csengery Antal: »Mondhatnám ugyan a Zeus-féle szószármaztatások ellenében, hogy Neumann hasonló, ha nem több szerencsével magyarázta ugyanez istenneveket a mongol nyelvből; azonban fontosabbnak tetszik előttem azon, eddigelé e kérdés vitatásában mellőzött körülmény, hogy ez állítólag persából kölcsönzött istenneveket, mint istenneveket, hasztalan keressük a persáknál« s egy más helyen: »Csak az kár, hogy azon szócskák, melyek-

ből a szkitha istenneveket összerakják, mint istennevek, egy árja nép nyelvében sem találhatók fel.¹⁾

Mit bizonyíthat ezekkel szemben a skytha személynevek vagy egy olyan terület nép- és földrajzi iránsága, hol a skythák idegenek voltak, hova a messze keletről csak később vándoroltak be?

Először is e nevek egy része olyan, mely lehet irán, de lehet más eredetű is. A skytha *Tumbagos* nevet p. Müllenhoff²⁾ az irán *tūma* »erős« és *baga* »szerencse« szóval, Neumann pedig Dsengiz khán egyik őse, a mongol *Tumbagai* nevével veszi egynek.³⁾ S ilyen név van több is, mint föntebb a Targitaos és az avar Targitis közti egyezésnél szintén utaltunk efféle szoros egyezésre. Milyen eredetűek már most e nevek?

De még a kétségtelenül irán neveknek is, minő p. a skytha királyok közt *Ariapeithes*⁴⁾ vagy *Spargapeithes* neve, nagyon csekély a bizonyító ereje. Mi magyarok a legjobban tudjuk ezt. Az a Bogát vagy Bugát, a ki Béla király jegyzője szerint Bulesu apja s Liutprand szerint a 922-iki olaszországi hadjárat egyik vezére volt, nyilván már szláv nevet viselt. Sz. István pogánykorinak tartott neve, a Vajk, alakilag teljesen megfelel a szláv Vojk névnek; ugyanekkor a még félpogány Árpád-ház egy másik tagját Lászlónak, Ladiszlávnak nevezték; egy harmadiknak Bonuzlo = Boleszláv volt a neve; némelyek pedig a Béla és Kálmán neveket is szláv eredetűeknek tartják. Vajjon ezek, meg az Árpádok alatt oly sűrűn előforduló szláv nevek bizonyítékul szolgálhatnak-e arra, hogy a magyarság szláv nép? Hasonló jelenséget tapasztalunk a törökségnél is. A Ghaznevidák, szeldsukok, Timuridák, özbegek, ozmanlik első nemzedékeinél még csak akad egy-egy török név, de aztán csupa perzsa és arab neveket használnak, úgy hogy p. az ozmanlikat a szokásos arab nevek levonása után a náluk elterjedt személynevekre támaszkodva bátran iránoknak lehetne tartani.

¹⁾ *A szkithák nemzetisége.* (Előbb a »Budapesti Szemle« cz. folyóirat 1859-iki évfolyamában, aztán *Történelmi Tanulmányok cz. műve* I. kötetében. Pest, 1870. 167—199. l.) Az idézett sorok a 187. és 188-ik lapon vannak.

²⁾ Monats-B. d. Preuss. Akad. 1866. 558. l.

³⁾ Neumann *Die Hellenen i. Skythen* I. 175—176. l.

⁴⁾ Valószínűleg erre vezethető vissza az *Árpád* név.

Azok az irán személynevek tehát, melyek a skytháknál és a velük rokon szarmatáknál voltak használatban, csak az esetben bizonyíthatnának az irán eredet mellett, ha — a mint már régebben is hangsúlyoztam — szintolyan félreismerhetlen irán jelleg tűnnek ki a többi nyelvmaradványból is, mint a személynevekből vagy szabatosabban mondva, a személynevek egy bizonyos csoportjából. Mert azt itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy korántsem magyarázható meg minden skytha név az iránságból; Herodotos pl. a skytha királyi háznak 13 tagját említi meg, ezek közül azonban Müllenhoff csak a felére, t. i. az *Ariapeithes*, *Ariantas*, *Oktamasadés*, *Orikos*, *Spargapeithes* és *Toxakis* nevekre talál egészen megfelelő irán magyarázatot; ¹⁾ már az *Anacharsis*, *Saulios* és *Skopasis* neveket ő maga is olyanoknak tekinti, melyeknél szó férhet az általa adott irán egyeztetéshez; a *Gnauros*, *Idanthysos* (Trogus Pompeius = Justinusnál: *Janthyrus*) és *Lykos* nevekről pedig — a *Skyllast* teljesen mellőzve — az a véleménye, hogy vagy idegen s nem skytha eredetű nevek, vagy annyira el vannak görögösítve, hogy irán alakjuk és jelentésük többé fel nem ismerhető.

V.

A német tudósok s általában az iránság vitatói teljesen figyelmen kívül hagynak egy nagyon fontos szempontot.

Már föntebb is czéloztam rá, hogy a skythák nem voltak óslakói a keleteurópai pusztaságnak, hanem Ázsia belsejéből költöztek oda és pedig nem is egy időben, hanem többszörös áramlatban, több századon át tartó időközökben. A Herodotos által két változatban is közölt eredet mondájából következtetve, körülbelül három nagyobb bevándorlás volt, legalább a Kr. e. V. század közepe táján, a mikor Herodotos a Fekete tenger mellékén járt, háromféle rétegzetet különböztetett meg a skythák között, ú. m. az agathyrsokat, gelonokat és szkolotokat vagy más változat szerint Lipoxais, Arpoxais és Kolaxais ivadékait. Míg az utolsó törzs, a szkolotok vagy királyi skythák csak valami harmadfél századdal előbb nyomultak a Fekete tenger vidékére:

¹⁾ Deutsche Alt. 132. s. köv.

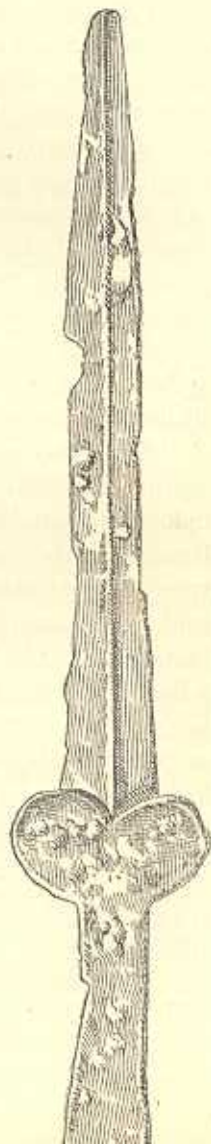
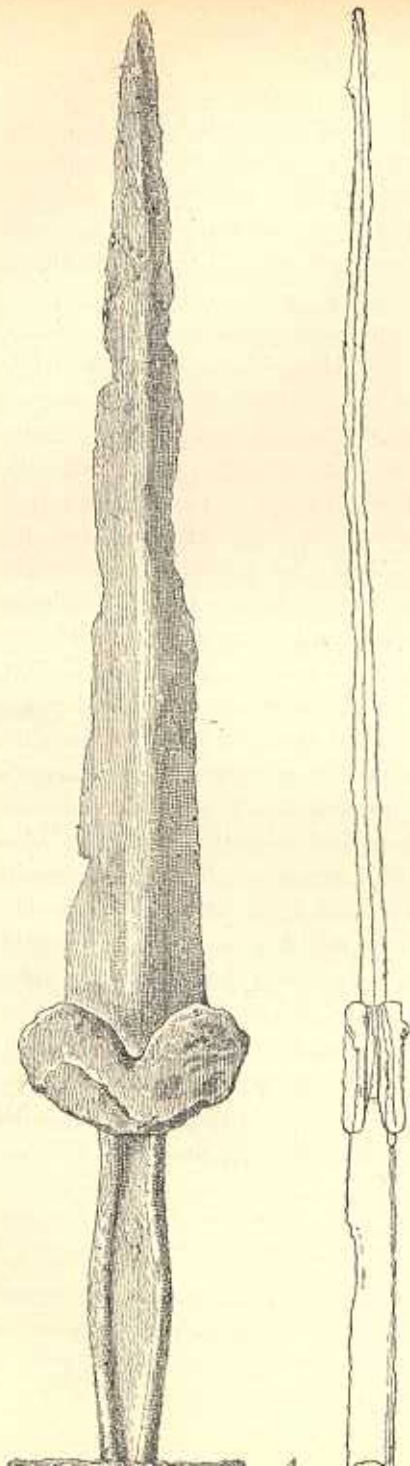
a legrégebbi áramlat már a Kr. e. II. évezred dereka felé megindult, tekintve, hogy a skythák első királyuktól Targitaostól körülbelül 30 nemzedéket számítottak Idanthysrosig, a ki az ókori írók szerint legyőzte Dariusz perzsa királyt vagyis, mint Herodotos mondja, épen ezer esztendő telt el Targitaostól Dariusz skythaföldi hadjáratáig.¹⁾

A skytha áramlat kiindulási pontja pedig a Jeniszei, Baikal és Altai körül elterülő vidék volt. Idáig vezetnek ugyanis vissza azok a nyugat- és középeurópai, valamint az előázsiai szerszám- és fegyverformáktól annyira elütő skytha régiségek, melyek Közép-Szibériától kezdve a Kama és Ural vidékén s a délorosz síkságon át nyugat felé egész a Közép-Dunáig és Lauschitzig terjednek. A magyarországi skytha emlékek a dr. Márton Lajos által összeállított lajstrom szerint (Arch. Ért. 1908. 53.) az erdélyi részeken kívül Temes, Arad, Békés, Bihar, Hajdu, Szabolcs, Bereg, Borsád, Heves, Nógrád és Szolnok megyékben fordultak elő. Ezekből a jellemző fegyver-formákat (kardokat, tőröket, nyílesúcsokat, csákányokat), aztán a tükröket és szekereken alkalmazott esörgöket s kolompokat az alábbi képek tüntetik föl.

Egy német régész, Reinecke Pál, a következőleg jellemzi a skytha leletekből levonható tanulságokat.²⁾ »Az összehasonlító tanulmány a római kort megelőző régiségeket illetőleg az Alsó-Dunától Szibéria belsejéig terjedő, szoros összefüggés felismerésére vezet. Magyarországon, a Kárpátok külső szélén elterülő vidéken, a délorosz síkságon, a Kama mellékén és az Uralban, odább Szibériában a Tobol, Irtys, Ob és Jeniszei vidékén, sőt azon túl is a Baikal-tóig mindenütt ugyanazon fegyver- és szerszámformákat és ugyanazt a durva barbár ornamentikát leljük meg. Ez az emlékcsoport nem áll belső kapcsolatban a Közép-Európában otthonos hallstatti és az egyenértékű éjszak-németországi sírmezők által képviselt műveltséggel, ép oly kevéssé függ össze az előázsiai

¹⁾ τὰ σύμματα λέγουσι εἶναι ἀπὸ τοῦ πρώτου βασιλέως Ταργιταῶν ἐξ τῆν Δαρείου διάβασιν τῆν ἐπὶ σαείας, χιλίων ὁ πλεον, ἀλλὰ τοσαῦτα. Herod. IV. 7.

²⁾ Magyarországi skytha régiségek. (Archaeologiai Értesítő. XVII. 1897. 1—27. l.) V. ö. még ugyancsak tőle: Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa. (Zeitschrift für Ethnologie. XXVIII. 1896. 1—44. l.)

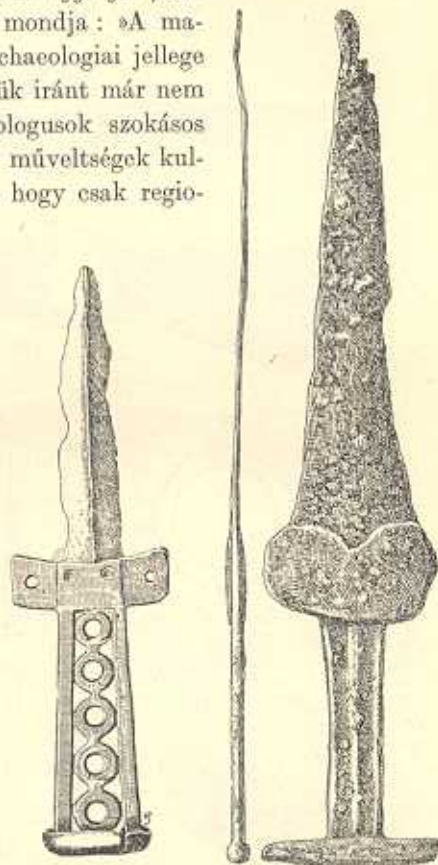

míveltségi körökkel. Bármily óvatosaknak kell rendszerint lennünk a praehistorikus régiségek ethnikus magyarázatában, ezúttal, az óriási távolságok daczára, az archaeologiai leletek alapján, kénytelenek vagyunk a Kárpátoktól az Altaiig és a Baikaltól ethnikus egységet feltételezni. Alább pedig ezeket mondja: »A magyarországi skytha leletek archaeologiai jellege olyan, hogy valódi jelentőségük iránt már nem lehet kételyünk. Az archaeologusok szokásos feltevése, hogy történet előtti műveltségek kulturális áramlatokból erednek, hogy csak regionális szempontból jönnek tekintetbe, nem egyúttal mint ethnikus jelenségek, a mi esetünkben hibás és fonák volna. Történet előtti időkben alig mutatkozik valahol oly éles ellentét mint itt, a hol a skytha leletek habitusa annyira különvállik az ország nyugati részeiben velük egykorúlag létezett műveltségtől. Mert ez utóbbi Közép-Európában honos, amaz emlékek pedig Szibéria régi népeivel való összefüggést árulnak el.»

Herodotos adatai után nagyjában véve szintén a Jeniszei körüli terület jelölhető ki azon pontnak, honnan a keletázsiai népmozgalmak kiszorították a pontusi skythákat.

Egyik helyen azt mondja ugyanis, hogy az arimaszpok által szorongatott isszedonok voltak azok, a kik elűzték régi lakhelyükről a skythákat. Az isszedonok pedig egyfelől az Altai és Szajan vidék népeivel, az aranyórzó

5. ábra.

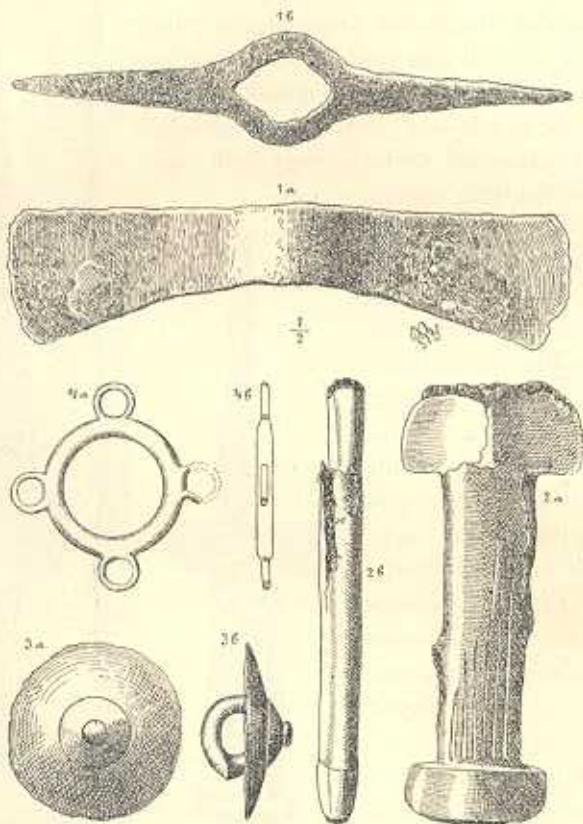

Skytha török a Mátra vidékéről és Szirma-Bessenyőről.

(Arch. Ért. 1908. 53. és 1897. 20. után.)

griffekkel és arimaszpokkal, másfelől az Araxesen (Jaxartes) túli masszagetákkal érintkeztek ¹⁾ s városaik, *Ἰσσηδῶν Σκυθικὴ* és *Σηρικὴ* Ptolemaeus szerint ott feküdtek a felső jaxartes-

6. ábra.

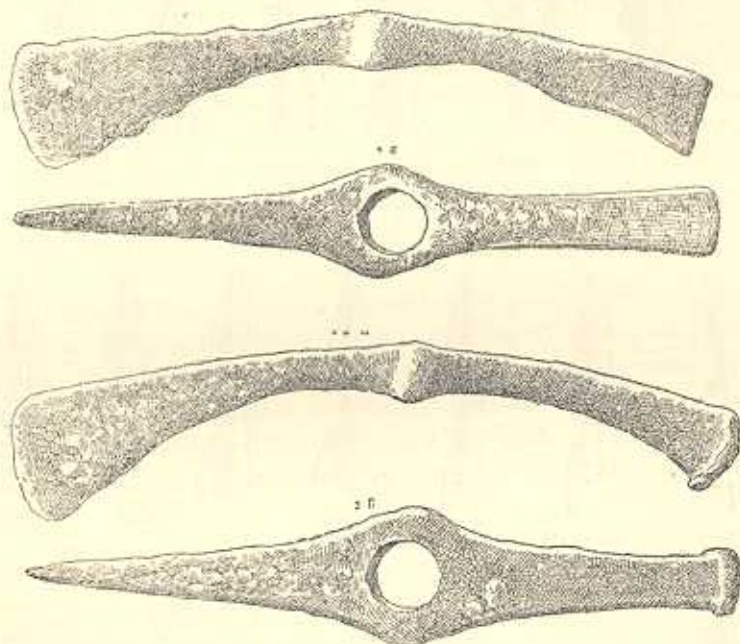
Skytha fegyverek sat.

(Nagy-Ényedi lelet. Csákvány-Szigarisz, khardmarkolat, ékszerek. Arch. Ert. 1898. 269. után.)

¹⁾ Καὶ ὑπὸ μὲν Ἀρμασπιῶν ἔκωθθησθαι ἐκ τῆς γούρης Ἰσσηδῶνας. ὑπὸ δὲ Ἰσσηδῶνων, Σκύθας. Herod. IV. 13. — Τὸ δὲ ἀπὸ τούτων τὸ κατῴκησθε, Ἰσσηδῶνες εἰσὶ οἱ λέγοντες, τοὺς μονοφθαλμοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς χρυσοφύλακας Ἰθύνας εἶναι. Her. IV. 27. — τὸ δὲ ἔθνος τοῦτο (οἱ Μασσαγῆται), καὶ μὲγα λέγεται εἶναι καὶ ἀλκιμον, οἰκιστῶν δὲ πρὸς ἧν τε καὶ ἧλλον ἀνατολάς, πέραν τοῦ Ἀράξειο ποταμοῦ, ἀπεναντίας δὲ Ἰσσηδῶνων

melléki masszagetáktól keletre, a hegyeken túl Khináig vezető kereskedelmi út mellett; országukat tehát már akkor is a mai Keleti Turkesztánba, a Thian-Santól délre, a Tarim-medenczébe helyezték, a mikor még nem voltak ismeretesek a Taklaman-sivatag homoktengere által elborított és Hedin

7. ábra.

Skytha fegyverek.

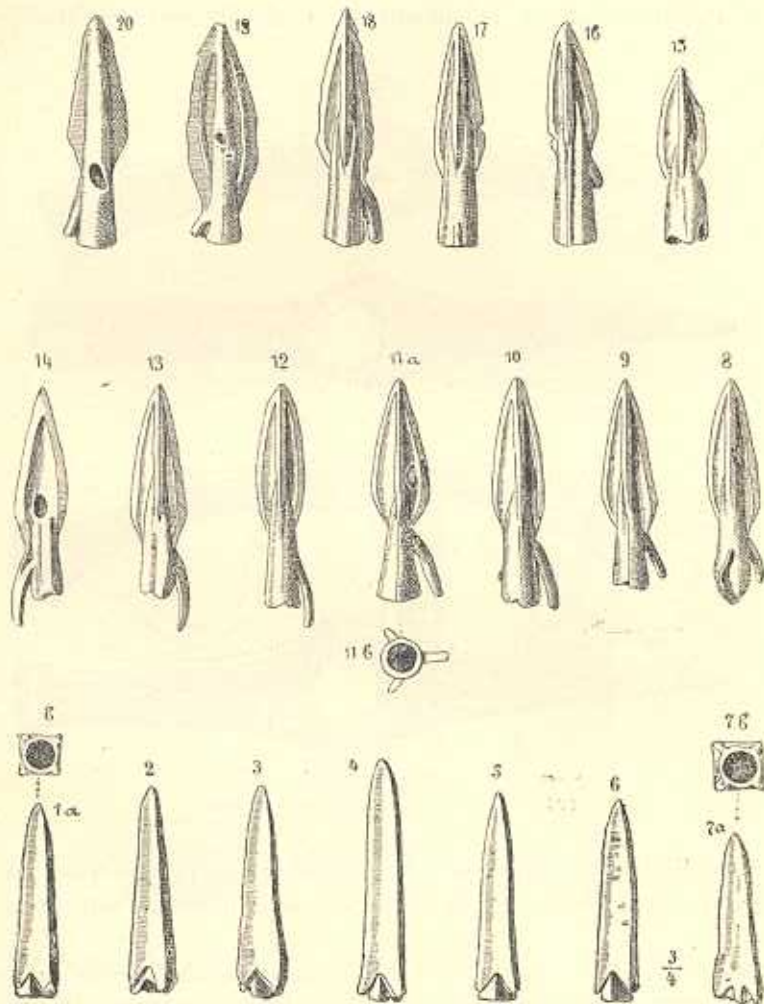
(Pillni csákványok. Arch. Ert. 1897. 22. után.)

Sven által fölfedezett, Stein Aurél által pedig tovább kutatott ókori városromok, melyek nyilván megfelelnek a Ptolemaeus

ἀνθρώπων. Herod. I. 201. — A Stephanus Byzantinus által idézett Damastes is azt mondja, hogy a skythákon túl laknak az isszedonok, azután az arimaszpok, azután jön a Rhipaia (Altai) hegyesség: *Ἄνω Σκυθῶν Ἰσσηδῶνας οἰκεῖν, τούτων δ' ἀνωτέρω Ἀρμασπιῶνας, ἔνω δ' Ἀρμασπιῶν τὰ Ῥίπαια ὄρη, ἐξ ὧν τὸν βορρῆαν πρὶν, χιόνα δ' αὐτὰ μήποτε ἔλλειπεν. ἐπέφθον δὲ τὰ ὄρη ταῦτα Ἰσσηδοβόροισι καθήκειν εἰς τὴν ἑτέραν θάλασσαν*. Damastes: *Ἡσθὶ ἐθνῶν*. Fragm. I. (Car. Müller: Fragm. hist. Graec. II. 65.)

által említett isszedon városoknak. A régi skytha terület ezek szerint az isszedonok területével érintkezett, de mivel délen a

8. ábra.

Skytha bronz és csont nyílesúcsok Nagy-Enyedről.
(Arch. Bert. 1898 268. után.)

masszageták voltak az isszedonok szomszédjai, csakis a Jaxartestől és Thian-Santól északra elterülő vidék lehetett az, hon-

nan az isszedonok nyomása nyugatibb területre vetette a skythákat.

S ezzel összefügg Herodotos azon másik adata, hol a királyi skythák egy elszakadt s régi hazájában visszamaradt ágát olyan népeiségek után említi, melyek sorát nyugatról kelet és északkelet felé haladva, a Tanaison túl 15 napi pusztaságon, tehát a Volga és Jajk közt tanyázó szarmatákkal kezdi meg, folytatja az ezeken túl, sűrű erdős vidéken, körülbelül a mai Baskiriában lakó budinokkal, a kiken túl északra hét napi (az išimi vagy barabai) pusztaság terül el s ezen túl kissé keletre vannak a vadász thysszageták s ugyanazon vidéken a szintén vadász, de lovas jyrkák és csak ezeken túl, kissé északra fordulva következnek az említett elszakadt skythák. (Herod. IV. 21—22.)¹⁾

A tarimvidéki isszedonoktól s a jaxartesmelléki masszagetáktól északra, a Jeniszei és Baikal körüli terület volt tehát a skythák őshazája.

Ezen a vidéken pedig, a későbbi népáramlatok által visszaszorítva a Lena mellékére, még ma is megtaláljuk a skythák nevét. Természetesen, nem a hellenizált és más tekintetben is korrumpált *skythés*, *scytha* nevet értem, hanem nemzeti nevüket, a *szakát*, a hogy az ókori perzsák is nevezték őket, mint pl. Dariusz behisztuni fölirotában az ó-perzsa szövegben *šaka*, az elamiban *šakka*.

Ismerik a *szaka* nevet a görök írók is, s mindannyiszor így emlegetik a skythákat, a hányszor a keleti Iránban, a mai Szeisztánban (Szakasztán, Szakaország) megtelepedett ágról szólnak. Így pl. Herodotos Xerxes seregének leírásánál azt mondja, hogy a szakák vagy skythák fejükön hegyben végződő, egyenesen

¹⁾ ὑπεροικέουσι δὲ τοῦτων, (τῶν λαζίων Σαρματιῶν), δευτέρην λάξιν ἔχοντες, Βουδίνου, γῆν νεμόμενοι πᾶσαν δασύν ὑψηλοτάτην. Βουδίνου δὲ κατὰ πρῶτον πρὸς βορρῆν, ἔστι πρῶτη μὲν ἐρημος, ἐπ' ἡμερῶν ἐπὶ τὸν ὄδον. μετὰ δὲ τὴν ἐρημον, ἀποκλίνουσι μάλλον πρὸς ἀπηνότιον ἄνεμον, νέμονται Θουσαγγίται, ἔθνος πολλόν καὶ ἰδιον. ζῶουσι δὲ ἀπὸ θήρης. Συνεχῆς δὲ τοῦτους ἐν τοῖσι αὐτοῖσι τόποισι κατοικημένοι εἰσὶ τοῖσι οὐνομα κείται Ἰσκαί, καὶ οὗτοι ἀπὸ θήρης ζῶοντες τρόπον τοιούτου — — — Ἐπεὶ δὲ τοῦτων, τὸ πρὸς τὴν ἠὲ ἀποκλίνουσι οἰκέουσι Σκύθαι ἄλλοι, ἀπὸ τῶν βασιλείων Σκυθῶν ἀποστάντες, καὶ οὕτω ἀπικόμενοι ἐς τοῦτον τὸν χώρον. Μέχρι μὲν δὲ τῆς τοῦτων τῶν Σκυθῶν χώρας, ἔστι ἡ καταλεχθεῖσα πᾶσα, πεδιάς τε γῆ καὶ βαθύτης. Herod. IV. 21, 22.

álló főveget viseltek, nadrágban jártak és sajátlagos íjjal, tőrrel és szagarisz nevű baltával (l. az 1—7. sz. ábrát) harcoltak s ezeket, noha amyrgioni skythák, szakáknak hívják, a perzsák ugyanis az összes skythákat szakáknak nevezik.)¹⁾

Herodotos kortársa, a költő Khoirilos szintén egynek veszi a szakát a skythával: »A skytha származású juhlegeltető szakák lakták a búzatermő Ázsiát, — mondja egyik verstördékében, melyet Ephoros idézete után Strabo tartott fenn — gyarmatosai a nomádoknak, az igazságos embereknek.«²⁾

A Kr. e. III. századbeli Megasthenes szerint India északi részét az Emodos-hegy választja el Skythiától (a mai Szeisztán — Szakisztana), melyet a skythák közül az úgynevezett szakák laknak.³⁾

Chiosi Skymnos Kr. e. 80 körül »Periegesis« cz. verses művében Ephorosra hivatkozva megemlíti, hogy az istenfélő nomádok (t. i. a pontusi skythák) közül, a kiktől származott a böles Anacharsis, némelyek Ázsiában telepedtek le s ezeket szakáknak is nevezik. (847. vers.)⁴⁾

A perzsák pedig ezeket az ókori szakákat nem magukfajta irán, hanem török-tatár népnek tekintették. Ezért beszéltek nyilván

¹⁾ Σάκαι δὲ οἱ Σκύθαι περὶ μὲν τῆσι περιήροις κορυθαίαιος ἐξ ὧν ἀπυργίνας ὄρθας εἶχον πεπηγίαια, ἀραξορίδας δὲ ἐνδεδύκασαν τόξα δὲ ἐπιχώρια, καὶ ἐγχερσίδα, πρὸς δὲ καὶ ἀξίνας σαγάραις εἶχον· τούτους δὲ ἰόντας Σκύθας Ἀμυργίους, Σάκας ἐκάλουν. οἱ γὰρ Πέρσαι πάντας τοὺς Σκύθας ἐκάλουν Σάκας. Herod. VII. 64.

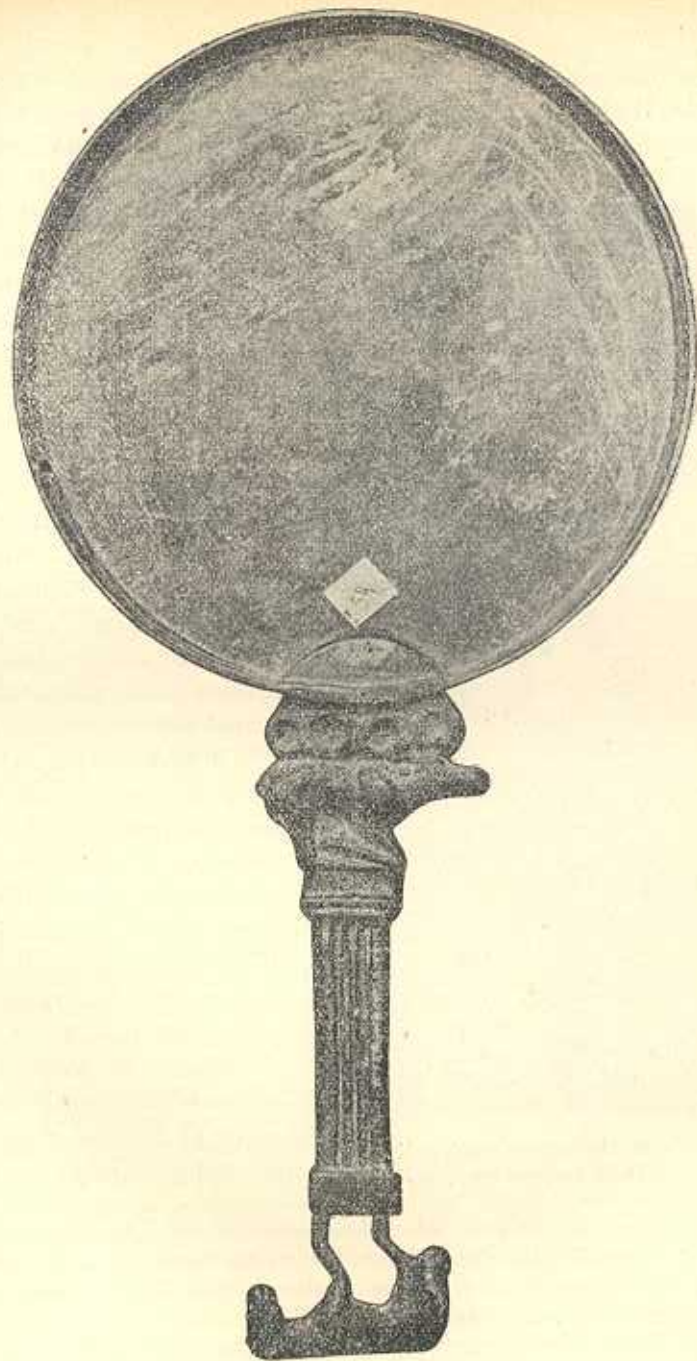
²⁾ Καλεῖ δὲ καὶ Χοιρίλον, εἰπόντα ἐν τῇ διαβάσει τῆς σχεδίας, ἦν ἔτευξε Λαγρίου.

Μηλονόμοι τε Σάκαι, γενεῇ Σκύθαι· αὐτὰρ ἔτασαν
Ἀσίδα περσοφύρον· νομάδων γε μὲν ἦσαν ἀποικοὶ
Ἀνθρώπων νομίμων.

Ephori fragm. 76. (Müller K. Fragm. hist. Graec. I. 257.) V. ö. Strabo VII. 3.

³⁾ Ἡ τοίνυν Ἰνδικὴ τετραπλευροῦς οὖσα τῷ σχήματι — — — τὴν δὲ πρὸς ἄρκτους τὸ ἤμισθον ὄρος διειργεῖ τῆς Σκυθίας, ἣν κατοικοῦσι τῶν Σκυθῶν οἱ προσαγορευόμενοι Σάκαι. Megasthenis Indica I. (Müller K. és Th. Fragm. hist. Graec. II. k. 402.) Idézi Diodoros Siculus, II. 35.

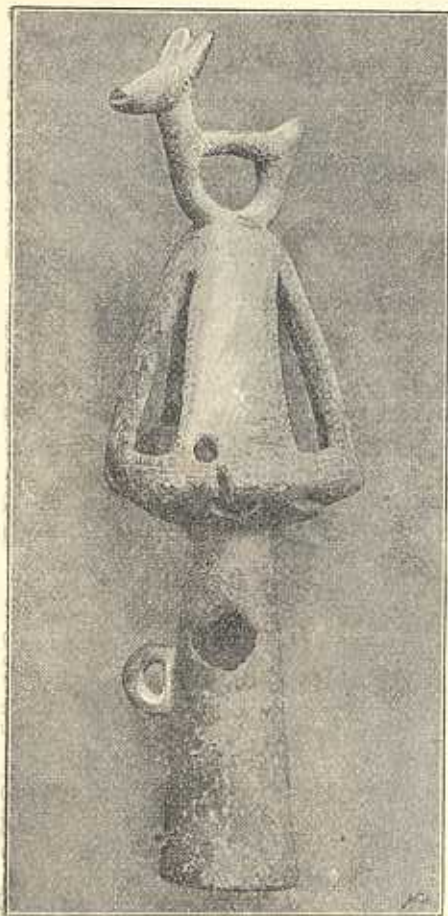
⁴⁾ — — — καὶ κατοικῆσαι τινὰς εἰς Ἀσίαν ἐλθόντας, οὓς δὲ καὶ Σάκας καλοῦσιν. Ephori Fragm. 78. Chiosi Skymnos után. (Letronné: Fragm. des poèmes géogr. de Scymnus. Paris 1840. Müller K. Fragm. hist. graec. I. 258.)

Skytha tükör Pókafalváról.
(Arch. Ert. 1893. 387. után.)

a perzsák után VI. századbéli byzanciak az akkortájban elhatalmasodó altaji turkokról azt, hogy régen szakáknak hívták őket.¹⁾

10. ábra.

Skytha csörgő Sombhídról.
(Arch. Ert. 1893. 400. után.)

¹⁾ . . . τῶν Τούρκων, τῶν Σάκων καλουμένων τὸ πάλαι. Menandris Prot. Fragm. 19. (Ed. Carol. Müller. Fragm. hist. Graec. 1851. IV. 227.)

²⁾ σύμμασι δὲ εἶναι ὄνομα Σκολότους, τοῦ βασιλέως ἐπωνομαίν. Σκόθας δὲ Ἕλληνας οὐνόμασαν. Herod. IV. 6.

³⁾ Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alten Orients. München, 1904. 213. 1.

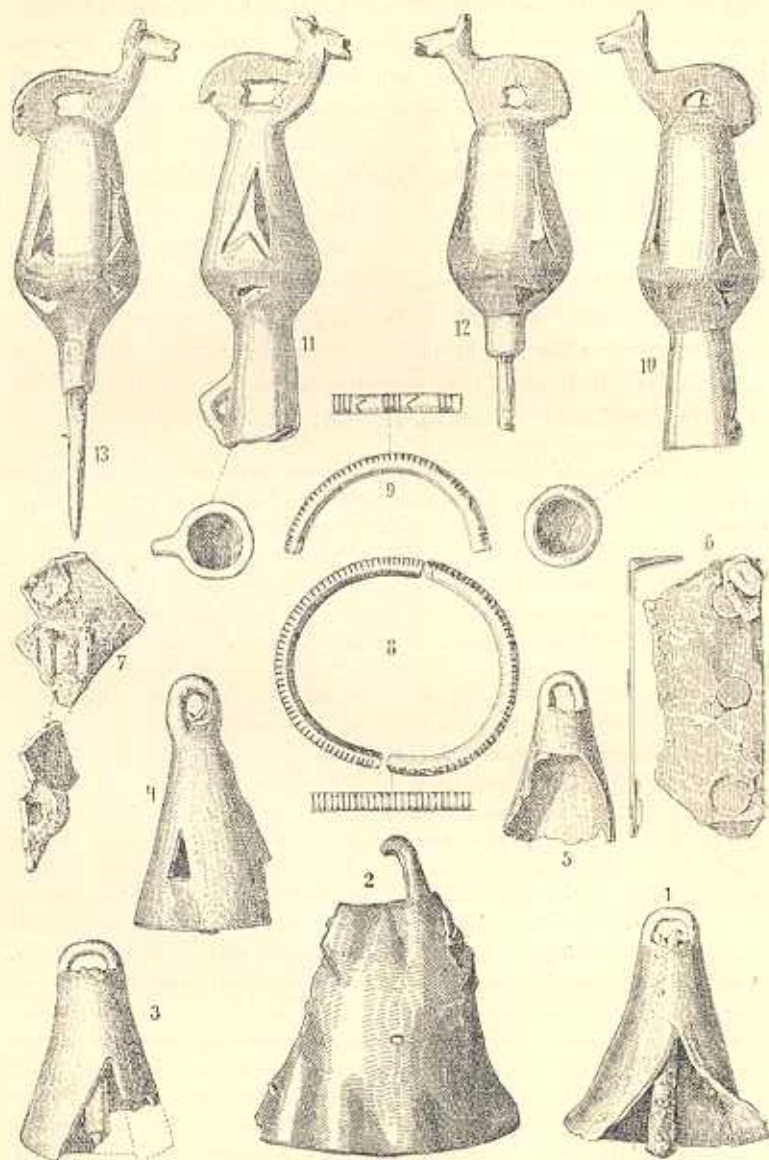
szakyth (szakít) ugyanazzal a többes raggal, a mit a jakut név alakban találunk, csak hogy itt már a turánság földrajzi elhelyezkedésénél fogva nem a keleti, hanem a nyugati turán, nevezetesen a finn-ugor (mint a vogul-osztják, finn, mordvin, lapp) nyelvek *-t*, *-et*, *-ít* többes ragja jön tekintetbe; ¹⁾ míg a *szkolot* eredetibb alakja a *szakolot* vagy *szokolot*, mely ismét a török *szakhalar* ősibb változatának látszik.²⁾

Az utóbbi *r*-es alak különben már az ókorban is megvolt, ha újabb fejleménynek vehető is fel, nevezetesen megtaláljuk Strabonál, a ki szerint a Kaspi-tengertől kezdve többnyire azon skythák tanyáznak, kiket dááknak neveznek; a keletiebbeket masszagetáknak és szakáknak hívják, a többieket pedig közönségesen skytháknak, de minden tőzsnek van külön neve s valamennyien jobbára nomádok; a nomádok közül legismertebbekké váltak

¹⁾ Például: vogul *sem-et*, déli vogul *šam-et*, osztj. *sem-et*, finn *silmä-t*, lapp *šalme-t* = szem-ek. Ugyanezen többes rag ismerhető fel az *osszétok* (gruzoknál: *osszi*, arab írónál: *aszsi*, oroszoknál: *jasszi*) nevében, kik egy különleges irán nyelvet beszélnek a Kaukázus északi részében s általános vélemény szerint az alánok ivadécai. Megjegyzendő azonban, hogy ők magukat *iron-oknak* hívják, *áz* néven pedig a balkari törököket, meg a malkai és kubani karacsajokat nevezik. (Jankó J. *A Kaukázus népei*. Zichy Jenő gr. kaukázusi és középázsiai utazásai I. k. Budapest, 1897. 68. l.) Ez nagyon fontos körülmény, mert azt bizonyítja, hogy az *osszétok* az *asz*, *jasz* nevű népet idegennek, törökfajta turánnak tekintették, mivel azonban a szomszédos népek órájuk ruházták a jászok nevét, tehát nyilván uraik voltak. A jászok, ászok pedig azon keleti skythák közül valók, kiket Strabó (l. alább) *Ίταϊοι* néven említ s a kik a tokharokkal és szakákkal együtt a Kr. e. II. században elvették a görögöktől Baktriát. Kelet-Európában tehát kevéssel Krisztus születése előtt tűnhettek fel közép-ázsiai iránokkal (írónokkal, alánokkal) és vogulféle masszagetákkal keverve.

²⁾ A hangfejlődésre nézve v. ö. jakut *otul*, török *otuz*, csuvas *vuttur* »harmünce» vagy jakut *atakh*, kozjal *azak*, török *ajak*, csuvas *ora* »lábé». A skytha *-lot* és mongol *-nut* többesrag közt különben olyan viszony van, mint a török-tatár *-lar -ler* és mongol *-nar -ner* között (pl. burjátban: *lamu-nar*, vagy *lamu-nut* »lámá-ke»). Ezt a többesragot még egy skytha törzs, a *para-lat-ok* (*παραλάται*) nevében találjuk meg, kik Herodotos szerint Targitaos legifjabb fiától származtak (IV. 6.), tehát a királyi skytháknak volt a tulajdonképeni neve. Itt lehetetlen fel nem ismerni a török nyelvek azon hangtörvényét, hogy a hangzöilleszkedést az al- és felhangon kívül kiterjeszti a hangzók zártabb vagy nyitabb formáinak sorakozására is; tehát *sz'ko-lot*, ellenben az *a-s* tónél *para-lat*. Ebből az is következik, hogy a *sz'kolot* eredetibb alakja nem *szakolot*, hanem *szokolot*.

11. ábra.

Skytha csörgők és kolompok a gyöngyös-halászi leletről.
(Arch. Ért. 1908. 41. után.)

azok, kik elvették a görögöktől Baktriát, ú. m. az asiok, pasianok, tokharok és szakarauok.¹⁾ Az itt említett *szakarau* (Trogius Pompeiusnál *saraucae*)²⁾ tulajdonkép a. m. *szakalaur* = szakák, kiket a kínai források is emlegetnek *szai* név alatt, mint olyan népet, melyet a Kr. e. II. század dereka táján, kevéssel Laošang (Kr. e. 174—158.), hiungnu šen-jü (császár) halála előtt a mai Ferghanába benyomuló kanszui ta-jue-csik és ilividéki vuszunok szorítottak ki régi lakhelyéről s dél felé, Sogdianába és Baktriába űztek.³⁾ Közülük való volt azon indo-skytha fejedelem, Heraus, ki görög feliratú érmein szakának mondja magát, a fölírat ugyanis a következő:

ΤΥΠΑΝΝΟΤΟΣ ΗΡΑΟΥ ΣΑΚΑ ΚΟΙΠΑΝΟΙ

A skytha és szkolot névalakok használatából és elterjedéséből egy nagyon fontos eredményre juthatunk. A szkolot formát csak Herodotos említi; a görögység a *skythés* nevet használta, vagyis legelőbb a finn-ugoros *szakith* alakban ismerte meg ezen belsőázsiai nomádok nevét akár közvetlenül, akár pedig a thrákok útján, a kiktől való talán a »skyth« forma a »szakith« helyett.⁴⁾

A finn-ugoros és törökös névalak elterjedésében mutatkozó különbség olyan jelenség, melyből a skytha népáramlat jellegére is derül egy kis világosság s annyi mindenestre kitűnik belőle, hogy régebbi szakában finn-ugorok voltak azon nomádok, kik Ázsiából Kelet-Európába hatoltak s a görögök vagy a thrákok legelőbb is ezekkel ismerkedtek meg; ezek szokásai és életviszonyai szolgáltatták azon jellemvonásokat, melyeket az ókorban

¹⁾ *Μάλιστα δὲ γινώσκουσι γέγοναι τῶν νομάδων οἱ τοῦ: Ἕλληνας ἀπειλούμενοι τὴν Βακτριανήν, Ἀσιῶν καὶ Πασιανῶν καὶ Τόχαρον καὶ Σακάρων.* Strabo Lib. XI. cap. 8.

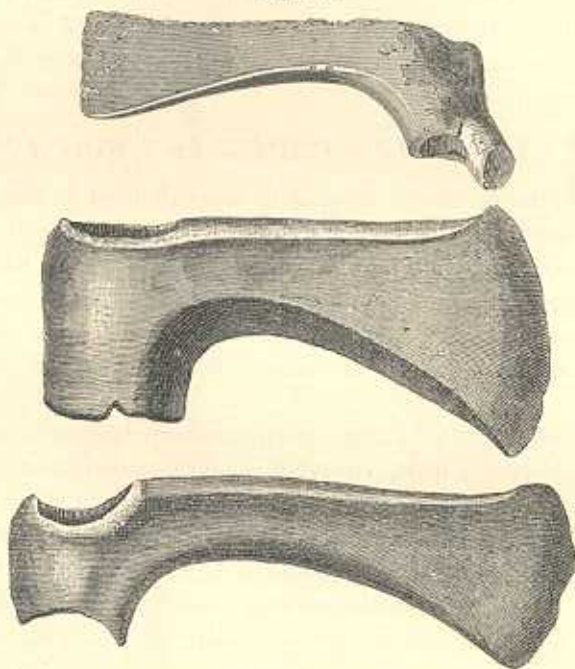
²⁾ »Deinde qua re pugnantes Scythicae gentes Saraucae et Asiani Bactra occupavere et Sogdianos.« Prologus Libri XLI. és »Additae res Scythicae. Reges Togarorum Asiani interitusque Saraucarum.« Prol. L. XLII. (Justinus: *Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma.*)

³⁾ Kurakichi Shiratori: *Über den Wu-sun Stamm in Central Asien.* (Keleti Szemle. 1902. III. k. 2—3. füz. 103—140. l.)

⁴⁾ Hommel id. m. 213. l. De ő a szaká továbbképzett »skyth« alakjának végzetében is a thrák-phryg ->θ suffixumot keresi s egy régebb »skund« formára véli visszavezethetőnek.

a görög írók a skythasággal hoztak kapcsolatba; az a nyelvi különbség pedig, mely a finn-ugorság és törökség közt van, mondhatjuk, észrevétlen maradt előttük vagy legalább is olyan csekély jelentőségűnek tűnt fel a szemükben a turánság és árjaság közti ellentétnél fogva, hogy közös név alá foglalták mind a két elemet s nem annyira ethnikai, mint inkább chronologiai és

12. ábra.

Réz és bronz balták Erdélyből.

(Hampel J. A bronzkor emlékei, XXXI. t. 4. sz. Bronz. Lehbelye: Seps-Bessenyő Háromszék m. A Székely N. Múzeum birtokában. — U. a. Újabb tanulmányok a rézkorról. 17. l. 14. á. és 19. l. 19. á. Réz.)

történeti alapon különböztethetjük meg egymástól a körülbelül 900 éven át tartó áramlat finn-ugor és török jellegű korszakát.

A skytha áramlat ezen régebbi, finn-ugor időszakának jellemző baltaformáit tüntetik föl a 12. ábrán közölt s nálunk főleg Erdélyben s a szomszédos magyar megyékben található balták, minők aztán Közép- és Keleti Oroszországban

finn-ugor területen, Baskiriában s a kirgiz pusztaságon fordulnak elő s már Hampel J. megjegyezte, hogy talán a történeti kor kezdetén Erdélyben lakó agathyrsoknak tulajdoníthatók.¹⁾

VI.

Ha Közép- és Kelet-Szibéria, a Jeniszei és Baikal körüli vidék volt a skythaság kiindulási pontja s kezdete visszavezethető a Kr. e. XV. századig: akkor már csak a népmozgalmak történelmi összefüggésénél és földrajzi jellegénél fogva sem zavarható össze az indo-iránság terjeszkedésével, melynek ép ellenkező volt az iránya.

Ennek a kétféle népáramlatnak a történelem keretébe való beillesztésével és idejének meghatározásával foglalkozik értekezésem további része.

Ma már alig van valaki, aki ne Európában keresné az árjaság őshazáját; a kérdés csupán az lehet, összeesik-e a magas termetű, dolichocephal fejalkatú szőke race kisugárzásának színhelye, a Baltvidék, az ósárja nyelv képződésének és megalakulásának területével vagy a kettő között bizonyos megkülönböztetést kell tenni? E tekintetben lehetnek és vannak is eltérő nézetek; magam is abban a véleményben vagyok, hogy az ő árja nyelv, melyből később az indo-irán, lett-szláv, thrák-illyr, graeco-ital, kelta és germán nyelvek ágaztak ki, nem azonos a szőke race tulajdonképeni ősnyelvével, hanem ez utóbbinak és valamely történelmetelőtti középázsiai eredetű brachycephal népség turán jellegű nyelvének összeolvadásából alakult,²⁾ legvalószínűbben a mai Oroszország területén, melynek földrajzi viszonyai a legkedvezőbbek voltak egy egységes, nagy és népes nemzet kifejlő-

¹⁾ Hampel J. *Újabb tanulmányok a rézkorról*. Budapest. 1895. 18. l. Ebből a typusból valók a híres czofalvi aranybalták is. Czofalva szomszédságában, Seps-Bessenyőn a főtebbivel együtt valami 25 darabot találtak egy esomóban a hetvenes években. A sinaiai hasonlú és szintén kb. 20 darabból álló baltaelet is ezen typushoz tartozik. (A bukaresti Múzeumban.) Az oroszországiakat l. Aspelinnél: *Antiquités du Nord Finno-Ougrien. Muinasjäänökseä Suomen Suvun Asumus-Aloilla*. 59., 60., 67., 184., 206. s. 297., 298. l.

²⁾ L. *Turánok és árják cz. értekezésemet*. (Ethnographia. XIII. 1902. l., 49., 97. l.)

désére, a minőnek tekinthető a még fel nem bomlott, egységes ősrja nemzet.

Az a szoros rokonság, a mit az egyes árja nyelvcsoporthoz közt találunk s az ősműveltség azon viszonylag éléhaladt foka, a mi megállapítható a nyelvégység idejére, arra vall, hogy az egységes ősi árja nyelv nem valami mesés régi dolog, hanem legfőkébb a neolithkor utolsó szakában kezdődött meg a felbomlás és az egyes csoportok önállóbb fejlődése. Bizonyos, hogy az érczek megismerésének kezdetén még volt valamelyes kapcsolat az európai és ázsiai árjaság között, mert a szanszkrit *ajas*, írán *as*, latin *aes*, góth *ais*, skandináv *eir*, angol-szász *ær*, »érecz, réz« közös eredetre vezethető vissza.

A neolithkorból a bronzkorba való átmenet idejének pedig nagyjában véve a Kr. e. 2000—1500 közötti korszak felel meg.¹⁾

Azok a változások, melyek ezen korszakban és valamivel előbb mentek végbe az előázsiai kultúrák viszonyaiban, bizonyos fokig az árjaság ázsiai terjeszkedésének idejét is közelebbről meghatározzák. A Tigris- és Eufrates-vidék történelmében ugyanis, melyet az utolsó félszázad rendkívüli fölfedezései után, a régóta elenyészett babyloni és asszír városok romjai közül napvilágra hozott ezer meg ezernyi fölírtos emlék megfejtése által egész Kr. e. 3000-ig, vagyis valami kétezer évvel tolhatunk hátrább az előbb hitelesnek tartott történelem határvonalánál, visszatükröződik a távolabb eső területeken végbe ment nagy népmozgalmak eredménye is.

Babylonia történelméből pedig azt látjuk, hogy a már Szargon és Naram-Szin előtt megindult és legalább is ezer éven át tartó elsémitásodást Kr. e. 2300 felé egy keleti vagy északkeleti népáramlat zavarta meg további fejlődésében. Mindeddig Elam, a mai Perzsia délnyugati része a semita területhez tartozott, a mely területen inkább csak a régi szumir hagyományokra

¹⁾ A kik a Kr. e. 2000-nél korábbra teszik az átmeneti időt, figyelmen kívül hagyják, hogy az egyiptomi XII. dinasztia uralkodási idejének pontos megállapítása után (Kr. e. 1995—1801) az eddiginél félezer évvel későbbre kell felvennünk a proto-mykaen vagy aegai bronz-kultúra keletkezését, mely tovább terjedve észak felé, alapul szolgált az európai bronz-kultúra kifejlődésére. V. ö. Mahler Ede: *A régibb bronzkor chronologiájához.* (Arch. Ért. XXII. 1902. 293. l.) L. különben alább 72. l.

támaszkodó délvidék, meg a semita jelleget erősebben feltüntetető északi Babylonia, vagyis az akkori kifejezőmód szerint a Szumir és Akkad közti ellentét fejezte ki a lefolyt évezred egyes korszakainak változásait. Most azonban egy új hódító nép fészkeli meg magát Elamban s ha időnkint elfoglalja is Babylonia, önálló mederben fog folyni valami másfélezer éven át az elamiták történelme.

Kr. e. 2280 körül alapították Elő-Ázsiában az elamiták azt a nagy birodalmat, mely nyugaton a Földközi-tengerig terjedt, központja pedig, mint a sokkal későbbi perzsa birodalomnak, Susa volt. Idejét Assurbanipal asszír király (Kr. e. 667—626) egyik fölírtata után állapíthatjuk meg, a ki az elamiták elleni hadjáratát (Kr. e. 650—640 közt) beszélve el, megemlíti, hogy Susából visszavitte Urukba Nana istennő azon képét, melyet 1635 évvel előbb Kudur-Nakhundi elami király rabolt el Uruk-ból.¹⁾ Nyilván az elamitákat értette Berossus is a 8 méd zsarnok alatt, kik a vízözön utáni 86 félmithikus király után uralkodtak. Azt mondja ugyanis, hogy a médek sereget gyűjtöttek Babylon ellen, elfoglalták az országot és maguk között állítottak tyrannusokat, kik — szám szerint nyolezan — 224 (234) évig uralkodtak.²⁾

¹⁾ Kétszer előfordul ugyan 1535 év is, de az 1635 mellett, bár csak egyszer fordul elő, az a bizonyíték, hogy egy negyedik esetben 2 nert, 7 szoszt és 12 évet mond Assurbanipal, ez pedig (2×600+7×60+15) szintén 1635 esztendőnek felel meg. (M. J. Oppert: *Illusions et déceptions chronologiques.* Revue Arch. 1900. jan., febr. füz. 4—16. l.)

²⁾ Ezen világosan usurpatoroknak mondott méd vagyis Media felől előretörő uralkodókat semmi esetre sem lehet összezavarni Hammurabi dinasztiajával. Ha 2090-ben ért véget az elamita uralom, ezen az alapon Kr. e. 2314(2324)-re lehet tenni kezdetét, sőt esetleg egész a XXV. század derekáig vezethető vissza. Berossus ugyanis az özönvíztől bizonyos időpontig 10 szárt = 36 ezer évet vesz föl, melyből a félistenek uralkodására 9 szárt, 2 nert és 8 szoszt = 34.080 évet számít, az emberek uralkodására tehát esik 1920 év. Ha Kyrosig (Kr. e. 538) számította az özönvíz utáni 10 szárból álló világkorszakot, az emberek uralmának kezdete 538+1920 = Kr. e. 2458, ebből a méd tyrannusokra esik 224 év (2458—224 = 2234), ezután (vagyis a következő jegyzet szerint Kr. e. 2232-től) következik a 11 babyloni király. A német tudósok újabban, mint pl. Meyer E. és Lehmann C. F. (*Beiträge zur alten Gesch.* III. 1. 141—163.) a makedon uralomig veszik föl a 36 ezer éves ciklust s 2232-től számítják az emberek uralmát.

Az elamita hatalomnak a hatodik babyloni király, Hammurabi, előbb Kudur-Lagamar vazallusa vetett véget uralkodása 31-ik évében, Kr. e. 2090 körül s meghódította Elamot is, mely egy időre ismét babyloni tartomány lett.¹⁾

¹⁾ Hammurabi uralkodásának idejét különbözőképp számítják. Oppert 2394—2339-re, Winckler Hugo a Helmolt-féle Világtörténet III. kötetében 2267—2213-ra, Lehmann 2244—2190-re, utóbb 2194—2152-re, Hommel körülbelül 1900-ra (1923—1868) tette. Hammurabi a 6-ik király volt az ú. n. A. vagy tintíri, másképp uruzaggi, azaz a szoros értelemben vett babyloni dinasztíából (előbb voltak a larszai, uruki, iszini, uri, lagasi st. királyok); előtte volt 5 király 112 évig, ő maga 55 évig uralkodott, a 11 királyból álló dinasztia egész uralkodási ideje pedig 304 évig tartott. Az a kérdés tehát, melyik időponttól számítandó ezen 304 esztendő? Szerintem a Babylonia kezdetének fölvevett Kr. e. 2232-ik évtől. (L. Babylonia kezdetére nézve: Lehmann C. F. *Zwei Hauptprobleme der altorientalischen Chronologie*. Lipsze, 1898. 105—118. ll. — Oppert J. *Illusions et déceptions chronologiques*. Revue Arch. 1900. jan. füz. 4—16. l. — Meyer Eduard és Lehmann C. F. *Das chronologische System des Berossos*. Beiträge zur alten Geschichte. III. k. I. füz. Lipsze, 1903. 141—144. és 145—163. l.) Annak a területnek, melyet Babyloniának nevezünk, nem ezen évtől kezdődik a történelme, még csak a babyloni területen uralkodott semita dinasztíákó sem, a város is sokkal régebbi, mert minden valószínűség szerint Szargon alapította, Kr. e. 3000 körül, vagy még korábban. Minek a kezdete tehát a 2232-ik év? Egy Simplicius által Aristoteles «De Coelo» cz. művéhez írt kommentárban fenntartott adat szerint, mely Kallisthenestől († 327. Kr. e.) származik, Babyloniában Nagy Sándor előtt 1903 évvel kezdtek meg a csillagászati följegyzéseket. Ezzel függ össze az a másik görög forrásból eredő adat is, hogy a Babylonia alapítójának megtett Semiramistól Nagy Sándorig 1903 év telt el. A csillagászati, vagyis chronologiai följegyzések, vagy fejezzük ki magunkat másképp, a babyloni évkönyvek kezdetét nem tudom másra magyarázni, mint hogy Nagy Sándor előtt 1903 évvel, vagyis Kr. e. 2232-ben lett Babylonia egy dinasztia székhelye a korábbi délbabyloniai székvárosok, Uruk, Ur, Iszin stb. helyett, melyek az elamiták kezébe estek s részben el is pusztultak. A hogy a dinasztíát az évkönyvek már Hammurabi elődeivel megkezdték, ép úgy megkezdték a «csillagászati följegyzéseket» is s erre nézve nem volt szükség arra, hogy Hammurabi Dél-Babyloniát elfoglalja. Nem is Hammurabi tette szék-várossá Babylont, hanem előbb is az volt, a mire bizonyították az, hogy már a 2-ik király, Szinmuballit, valamint Hammurabi nagyapja, Apil-Szin babyloni építkezéseiről vannak adatok. Ha pedig Kr. e. 2232-től kezdődik az A. dinasztia uralma, Hammurabi Kr. e. 2120-ban (2232—112) lépett a trónra, 2090-ben vetett véget az elamita uralomnak s meghalt 2066-ban. Ezt a számítást igazolja egy későbbi adat, melyből az tűnik ki, hogy a Kassitadinasztiaabeli (II.) Burnaburiast 700 évvel előzte meg. Mivel pedig

Az elamiták nyelve, mely a perzsa uralom idejében még a Kr. e. VI—IV. században is egyike volt az ó-perzsa és babyloni mellett a birodalom három főnyelvének s középső helyen van a perzsa nagykirályok, Kuras, Darjavus, Kserse stb. fölrataiban, a mai georgiai, mingrel, láz, szvan stb. nyelvekkel tüntet föl közelebbi rokonságot.¹⁾ A Kr. e. 2280—2090. közti időszak tehát a kaukázus-alaródi családhoz tartozó népek erejének és hatalmának felel meg, mely mindenféle éreztetve nyomását, természetszerűleg megakadályozta az árjaságot Ázsia felé való előnyomulásában s így az árja terjeszkedés csakis az elamita hatalom bukása után következhetett be.

A mint Kr. e. 2100 felé hanyatlani kezdett az elamita hatalom, az a nyomás is mindinkább vesztett erejéből, a mit az alaródi-kaukázusi népek gyakoroltak a körülöttük tanyázó népekre s így az indo-iránság keleti és délkeleti terjeszkedése is folyton kevesebb akadályt talált maga előtt, a minek természetszerű következménye volt, hogy erősbödésével mind jobban visszaszorult az alaródi, mögötte pedig a turán elem, mely utóbbi az árja terjeszkedés előtti időkben a nyelvi egyezések tanúsága szerint kétségtelen kapcsolatban volt a délbabyloniai szumirsággal, akármiféle néven nevezzük is ezt az egyelőre pontosabban meg nem határozható kapcsolatot. Ilyen egyezések például:

Szum. *viš, uš, iša* »három«=köztörök *üč*, jakut *üs*, csuvas *višše* »három.«

Szum. *vaš, maš, öt* »köztör. *beš, biš*, altaji *peš*, jakut *biäš* »öt.«

Szum. *gun, vun, un*, »tíz«=köztör. *on*, jakut *uon*, csuvas *von* »tíz« és mint tizes számnévképző, a magyar *-van, -ven* (pl. nyolcz-van, kilencz-ven), vogul *-men, -pen* (näli-men=40, ät-pen=50 sat.), zürjén *-mîn* (pl. vîti-min=50 sat.).

Szum. *ud, uda*, »nap, idő« = ujur: *ödü* »időnkint«, csagataj *öt* »idő«, mongol *edör, ödör*, »dies«, magyar *idő*.

Szum. *nab, nap*, »coelum, lux, dies« = magyar *nap*.

ez III. és IV. Amenhotep egyiptomi királyoknak volt a kortársa, a kik Mahler E. szerint Kr. e. 1439—1403. és 1403—1391. uralkodtak, (l. alább 72. lapon), Hammurabi ideje ezen az alapon is a Kr. e. 2140—2090. körüli évekbe esik.

¹⁾ Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. 34. l.

Szum. *kur, kura* »hegy, ország« = zürjén *kîr*, »hegy,« ostják *keres*, »magas«, finn *korkea*, »magas«, *korkeo* »magasság«.

Szum. *num* »felső, fenn lenni« = vogul *numi*, osztják *num* »felső«, szamojéd *num* »ég, isten«.

Szum. *dîngir, dîmmer* »isten« = köktürk, ujur *tängri* »isten, ég«, csagataj *teŋgri, tingri* »isten«, kun *tengri* »deus«, kazáni tat. *tänere* »isten«, altaji *teŋeri, tegri* »ég«, jakut *taŋara*, »ég, isten«, mongol *teŋere, tänäri, tänär* »ég, isten«.

Szum. *ada, ad-da* »atya« = köztör. *ata*, magyar *atya*, irtisi ostják *a'a* »pater«, mordvin *a'a* »senex«.

Szum. *am, ama* »anya, anyaméh« = kirgiz *emä* »nő, nőtény«, csuvas *ama* »anya«, köztör. *em, im* »szopni«, *emëik* »sececsbimbó, mell«, mongol *amä* »nő, nőtény«, kun *amä-gän* »asszony, anyóka«, magyar *emni, eme, emse, emlő*, finn *emä* »anya«, *ime* »szopni«, ostják *imi, ima* »nő, öregasszony«, *em* »szopni«.

Szum. *nin* »asszony, nő, úrnő, nővér, néne« = magy. *néne*, ostj. *nen* »nő«.

Szum. *ugul* »fiú« = köztör. *ogul*, altaji *uul*, csag. *oul*, csuvas *ivil* »fiú, gyermek«.

Szum. *gal* »esse« = magy. *val-* (valék, való), *vol-* (voltam, volna), finn *ole*, mordv. *ule*, cserem. *ul*, zürjén *vil*, vogul *ol*, ostj. *ul*, köztör. *bol, ol* »esse«.

Szum. *tîl, tîla* »teljes, teli, teljesedni, tökéletesnek lenni« = magy. *teli, teljes, telni, tölteni* »füllen«, vogul *taul* »völl werden«, *tault* »anfűllen«, *tagle* »völl«, ostj. *teliŋ* »völl«, török-tatár *tolu* »völl«, *tol* »völl werden«.

Szum. *sab, šab, šap* »metsz, szab, levág« = magy. *szabni*, lapp *cape* »in partes minusculas concidere«, vogul *sup* »darab«, ostj. *šub, šob* u. a., tör.-tat. *sap*, »bevág, bemetsz«, altaji *sapi, sapa* »rész«.

Szum. *gul* »lucere«, *vul, gil* »stella« = magy. *vil-* (világ, villám, villog), vogul *vol'g* »fénylik, ragyog«, ostj. *vol'ij* u. a., finn *vilku* »micare«, *valkea* »lucidus«, cserem. *volgodo* stb.¹⁾

¹⁾ Az itt felhozott szumir szókra nézve l. Mahler Ede: *A szumer ősnép nemzetisége*. Ethnographia. X. 1899. 209.—214 l. — Galgóczy János: *A sumir kérdéshez*. U. o. 357—372. l., *Újabb sumir szöszedek*. Különlenyomat az »Ethnographia« XIII—XIV. évfolyamából. Budapest, 1904. és *A sumir kérdéshez*. Ethnographia. XV. 1904. 132—147. l. — V. ö. még Munkácsi Bernát: *Néhány szó a sumir rokonság védelméhez*. U. o. 147—154. l.

Az árják Közép-Ázsiába való előnyomulásával új hatalmi alakulások jöttek létre, régiek mentek tönkre s ezek csakhamar éreztették hatásukat az előázsiai viszonyokban is.

Nagy változások következtek be, melyek igazi jelentőségét csak úgy érthetjük meg, ha végig tekintünk a megállapítható tények során s időbeli egymásutánján és kapcsolatba hozzuk az elszigetelteknek látszó, magukban álló egyes adatokat a népfajok erőviszonyaiban jelentkező változásokkal s ezek természetszerű következményeivel, a népmozgalmakkal, a hogy az egyes jelenségek után megállapíthatók.

Kr. e. 1928-ban végződött Babylonban Hammurabi dinasztájának uralma, mely, mint említettük, 304 évig tartott. Utána jó ideig teljes sötétség borítja Babylon történelmét, melyből csak annyit sejtethetünk, hogy nemcsak a Hammurabi által alapított nagyhatalmi állás szűnt meg, de kulturális alkotásai is veszendőbe mentek s nagy visszaesés következett be a fejlődésben. Az ezutáni ú. n. Sisku-dinasztia királyainak csupán mesterkéltszumi neveit ismerjük, de viselt dolgaikról semmit nem tudunk, alkotásaikból semmiféle emlékre nem hivatkozhatunk. Csakis barbár hódítók alapíthatták ezt a rejtélyes uralkodóházat, melynél rejtélyesebb legalább is ezer év óta, Szargon és Naram-Szin korától kezdve nem fordult elő Szumir és Akkad területén. Erre vall, hogy tagjai idegen és nem semita nevet viseltek; de kitűnik abból is, hogy északnyugaton az assuri pateszik, AsszírIA papi fejedelmei, önálló hatalmat alapítanak; Ktesias szerint ugyanis 1306 évig állt fenn AsszírIA s így kezdete Kr. e. 1912-re tehető.

Más egyéb jelenségekből is következtethetünk valamely idegen hódító nép áramlatára, mely valami két századon át hullámzott keletről nyugat felé.

Egyik ilyen jelenség, a bibliai Ábrahám törzsének a dél-babyloniai Urból a mesopotamiai Harranba, innen pedig Kanaánba való vándorlása. Az Ábrahámról szóló bibliai elbeszélésben világosan fölismerhető két személyiségnek a hagyománya; mint a biblia mondja, Ábrám később isten akaratából Ábrahámnak nevezte magát,¹⁾ a minek csakis az lehet a magyarázata, hogy a

¹⁾ »És nem hivattatik a te neved ezután Ábrámnak, hanem a te neved leszén Ábrahám.« Genesis. XVII. 5. (Károlyi G. ford.)

biblia szerkesztése idejében összezavarták a két hasonló nevű személy emlékezetét, a mit az is elősegíthetett, hogy úgy Ábrám, mint Ábrahám korában egy keleti nép áradata borította el a semitaságot. Ábrám ugyanis az ékiratos emlékekben is előfordul Abi-rammu néven, Hammurabi nagyapja, Apil-Szin idejében (Kr. e. 2168—50.), míg a biblia szerint Khédor-Laomer (Kudur-Lagamar) elami nagykirály s vazallusai, a sinneari Amraphel azaz Hammurabi és az ellaszari vagyis larszai Ariokh (Iri-Aku, semitizálva Rim-Szin) kortársa volt, tehát úgy látszik megérte Hammurabi uralkodásának (2120—2065.) első szakát is. Mindenesetre szereplése még az elami uralom idejébe esik. Ellenben csak valami 300 év múlva szerepelt az az Ábrahám, ki a bibliai számítás szerint — alapul véve a zsidók Egyiptomból való kiköltözésének dr. Mahler Ede által megállapított évét (Kr. e. 1335.), Kr. e. 1865-ben költözött Harránból Kanaánba.¹⁾ Már Ábrahám Kanaánban való tartózkodási idejében, Kr. e. 1850 körül történt, hogy a biblia szerint 12 évi szolgaság után fellázadtak a kanaániak az elamiták ellen s a 14-ik évben az elamiták és a velük szövetséges gójok vagy kutok, sinneariak és ellaszariak ellenük mentek és feldúlták a Jordán vidékét. (Gen. XIV.)

Ha egy hódító nép előnyomulása idézte elő Kr. e. 1928 körül Hammurabi házának bukását, azon délbabyloni semita törzsfőnök nemzetsége is, kit Ábrahámnak nevez a biblia, ugyanezen időtájban ugyanezen ok miatt vándorolt ki Urból s költözött Harranba, hol azonban legfőljebb egy emberöltőig tartózkodott s aztán megint tovább vonult délfelé, Kanaánba. A biblia szerint Ábrahám még Urban született s 75 éves volt, mikor odahagyta Harrant; $75 + 1865 =$ Kr. e. 1940-ben tehát még Ur volt a

¹⁾ Az egyiptomi szolgaság ideje 240 év, vagyis Kr. e. 1575—1335, tehát megfelel a hikszoszok kiűzetése (József halála) utáni korszaknak. Jákob Egyiptomba való menetelétől József haláláig eltelt 73 év, Jákob Egyiptomba költözött Ábrahám halála után 116 év múlva s Ábrahám, ki 175 éves korában halt meg, száz évvel előbb, 75 esztendőskorában vándorolt ki Harranból s ment Kanaánba. V. ö. Mahler E. II. *Ramses az exodus faraója*. (Ért. a tört. tud. köréből. Kiadja a M. T. Akad. XVIII. 9.) Budapest, 1900. és *The Exodus*. (Journal of the Royal Asiatic Society. 1901. jan. füz. 33—67. l.)

törzs hazája. 12 év múlva ért véget Hammurabi dinasztíája s a kivándorlásnak is ekkoriban kellett bekövetkezni, mert a nemzetség feje még nem Ábrahám, hanem apja Tharé volt, a ki aztán Harranban halt meg. (Gen. XI. 31—32.)

A Kr. e. 1865—1850. közti időbe kell tennünk a hódítók Mesopotamiába és Kanaánba való előnyomulását. Az a körülmény, hogy az 1850 körüli kanaáni hadjárat vezéreinek az elamita uralom idejébéli Chedor-Laomert, Ariokhot és Amraphelt teszi meg a biblia, ne zavarjon meg bennünket. Ábrám és Ábrahám egy személylyé való összeolvasztásán kívül nyilván az is előidézhette a tévedést, hogy a hódítók, ha nem is egyenesen elamiták, de mindenesetre azok rokonai, ugyanazon népáramlat különböző időbeli hullámai voltak. Timur-Lenk tatárjait is összezavarták Dsingiz mongoljaival. Azt pedig, hogy Kr. e. 1865—1850 felé csakugyan elárasztotta valamely keleti hódító nép Mesopotamiát és Kanaánt, a biblián kívül más forrásból is megállapíthatjuk. Tudnak ugyanis az egyiptomi adatok is egy idegen nomád népről, mely egy pár évtizeddel később már a faraók birodalmában is feltűnik s mint 1928 után Babyloniában, szintén felforgatja Egyiptomban is a régebbi állapotokat.

A hikszoszokat vagyis pásztorkirályokat értem e nomádok alatt, kik Babyloniától kezdve Mesopotamián át bármennyi semita elemet sodortak is magukkal s vettek föl,¹⁾ nem voltak semiták. Egészen másféle jelleget tüntet föl a hikszosz-typus, melyet néhány szobormaradványból ismerünk, mint a minó akár a babyloni, akár az asszírjai, akár a kanaáni semi typus; van köztük egy pár, mely egészen tatáros s általában pedig a középpásziai typusnak felel meg. Nem kevésbé fontos jelenség a hikszosz-áramlat ethnikai jellegének megállapítására nézve, hogy a ló ezen időtől fogva terjedt el az előázsiai kulturnépek háziállatai között, a mi világosan mutatja, hogy itt egy Közép-Ázsia felől megindult népmozgalommal van dolgunk.²⁾

A hikszoszok egyiptomi uralmát régebben félezer évre tették,

¹⁾ V. ö. Spiegelberg Vilmos: *Zu der Hyksos-Frage*. (Orient. Literatur-Zeitung. 1904. 4. füz.)

²⁾ Hehn V. *Kulturpflanzen und Haustiere*. Berlin, 1883. 20. s. köv., 25. s. köv. II. — Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. 55. l., l. még 14. l.

kiindulva abból, hogy a Manetho-féle adatok szerint egyik dinasztiajuk 260, másik pedig 251 évig uralkodott. Ámde az egyiptomi XII. dinasztia uralkodási idejének pontos megállapítása óta tudjuk, hogy a XII. dinasztától (Kr. e. 1995—1801.) a XVIII. dinasztáig (Kr. e. 1575—1358.), mely kiűzte a híkszoszokat és visszaállította a régi Egyiptomot, mindössze 226 esztendő telt el s ennek tartamára esik nemcsak a híkszoszok, hanem a XIII. vagy thebai és a XIV. vagy xoisi ház uralma is. Eratosthenes szerint Amenemhät után 78 év múlva hatalmasodtak el Egyiptomban a híkszoszok; ez IV. Amenemhät, ki Mahler szerint Kr. e. 1814—1805 közt uralkodott; 1805—78 = Kr. e. 1727 tehát a híkszosz uralom kezdete; ezzel az évszámmal egy évnvi különbséggel egyezik az a másik chronologiai adat, hogy 151 évig tartott a thebaiak (XVII. dinasztia) küzdelme a híkszoszokkal, a míg végre sikerült őket kiverni Egyiptomból; Kr. e. 1575-ben kezd meg Ahmosis a XVIII. dinasztát, 1575 + 151 = 1726 vagyis a Kr. e. 1727/1726—1576/1575 közti idő felel meg Egyiptom teljes meghódításának, holott 1801—1727 közt még képesek voltak a XII. dinasztia örökösei egyfelől Thebában, másfelől Xoisan fenntartani magukat s bizonyos hatalmat gyakorolni.¹⁾

De a híkszoszok már előbb megfészkeltek magukat Egyiptomban. A két híkszosz dinasztiaira fölvetett 260 és 251 esztendőnek csakis az lehet az értelme, hogy a nomádok már Kr. e. 1835—1826 felé, III. Amenemhät (1856—1814) idejében benyomultak Egyiptom területére s a XII. dinasztia utolsó királyainak is meggyűlt a bajuk az idegen ország fejedelmeivel, utánuk pedig beállt a bomlás, Egyiptom megosztása a thebaiak, xoisiak és híkszoszok között, 78 év múlva pedig a híkszoszok teljes uralma.

¹⁾ Mahler Ede: *A régibb bronzkor chronológiájához* (Arch. Ért. XXII. 1902. 293. l.), *Zur Geschichte des mittleren Reiches der Aegypter*. (Oriental. Literatur-Zeitung. 1902. VI. sz. 248. l.) és *Das mittlere Reich der ägyptischen Gedichte*. (Zeitschr. f. ägypt. Sprache. XL. köt. 1900. 78. l.) (V. ö. még: *Revue Arch.* 1899. szept. füz. 338. l. *Proceedings of the Society of Bibl. Arch.* 1899. XXI. 7. füz. 263. l. és *Zeitschr. f. ägypt. Spr.* XXXVII. 2. füz. 89.) — A XVIII. dinasztia idejére nézve l. Mahler Ede föntebb idézett értekezéseit: *II. Ramses az exodus faraója* és *The Exodus*, továbbá ugyan-csak tőle: *König Thuthmosis III.* (Zeitschrift für ägypt. Sprache. XXVII. 2. f. 1889. 97. l.) és *Materialen zur Chronologie der alten Ägypter*. U. o. XXXII. k. 2. f. 1895. 99—111. l.)

Bármily szüksézuak és hézagosa is tehát a rendelkezésünkre álló adatok s bármily elszigeteltnek látszanak is az egyes jelenségek: mégis fölismerhető köztük az összefüggés és kidomborodik belőlük egy kelet felől mindinkább előbbre hatoló s Egyiptomig terjedő népáramlat képe. Kr. e. 1928-ban váltja fel Babyloniában Hammurabi házát egy új dinasztia s kezdődik egy századokon át tartó homályos korszak, melyből nem ismerünk semmiféle emléket, ez tehát csak a pusztulás ideje lehetett; ugyanezen időtájban, mindenesetre Kr. e. 1940 után s jóval Kr. e. 1865 előtt egy délbabyloni semi törzs Urból Harranba költözködik, a dolgok összefüggése szerint menekül; Kr. e. 1912-ben kezdenek Aászur papjai önálló hatalmat alapítani, vagyis megszakad a Babyloniához füződő régebbi kapcsolat, hol a nemzeti királyokat barbár hódítók váltják fel; Kr. e. 1865—50 körül Mesopotamiát és Kanaánt éri a hódítók áradata, az Urból Harranba menekült semita törzs tovább vándorol délfelé Kanaánba; 1835—26 körül már Egyiptom területére nyomulnak be a nomádok és egy század leforgása alatt egész Egyiptomot hatalmukba kerítik.

Ha tovább folytatjuk vizsgálódásainkat, még egy más dolgot is sejthetünk az adatok egybevetéséből.

Valami másfél század vagy több is telt el azóta, hogy az ú. n. B. vagy Sisku-dinasztia alatt a legteljesebb sötétség borult Babylonia történelmére s még nem ért véget uralma, mely a babyloni évkönyvek szerint 368 évig, azaz Kr. e. 1927-től 1560-ig tartott (vagy ha már az A. dinasztia alatt kezdett uralkodni: esetleg 2090-től 1722-ig, mint t. i. a larszai dinasztia örököse):¹⁾ a mikor egy új, az ú. n. Kossaeita vagy Kaššu-dinasztia kezdett elhatalmasodni. A Kaššiták már Hammurabi közvetlen utóda, Samsu-iluna 9-ik évében betörték Babyloniába,²⁾ de csak a Kr. e. XVIII. századbéli Gandi vagy Gandiš alapította meg hatalmukat, melyet 576 évi uralom után Kr. e. 1200 körül váltott fel a Paše-dinasztia.³⁾ Kezdeté mindenesetre a Kr. e. 1800—1750

¹⁾ Az ezen dinasztiaiból való Gulkišar újabb adatok szerint körülbelül Ammiditána, a Hammurabi-dinasztia 9-ik királyának volt a kortársa. V. ö. Hommel id. m. 260. l. 3. jegyz.

²⁾ Hommel id. m. 260. l.

³⁾ A Paše-dinasztia 6-ik királya, Marduk-nádin-ahi Szenacherib asszir király (704—681) előtt 418 évvel élt korábban s így 17 éves uralma

közi félszázadra esik s ebből kitűnik annyi, hogy valami két századon át két idegen dinasztia is uralkodott Babyloniában. Ugyanazon jelenséggel találkozunk tehát, mint Egyiptomban, hol szintén két hikszosz-dinasztiáról szólnak az adatok, melyek nem

körülbelül Kr. e. 1117—1100-ra esik. Elődeire 60—70 évet lehet számítani (közvetlen két előde 28, az első két király pedig 23 évig uralkodott), tehát legalább is Kr. e. 1180 felé már többé nem lehet szó a Kaššitákról, kiknek uralma e szerint Kr. e. 1750 tájban mindenestre megkezdődött. Van Herodotosnak egy adata, mely szerint Ázsia felső részeiben az asszirok 520 évig uralkodtak s először a médek pártoltak el tőlük. (*Ἀσσυρίων ἀρχόντων ἤδη ἄνω Ἰσθμῷ ἐν ἑταίροις καὶ περὶ τὰς ἀπὸ τῆς ἀπὸ τῆς Ἰσθμῶν ἡφῆστο ἀνάστασθαι*. Herod. I. 95.)

Herodotos számítása szerint Deioikes Kr. e. 709-ben lett a médek királya, e számítás alapján tehát Kr. e. 1229-ben kezdődött az asszír hatalom. Ez azonban csak a Kaššiták bukása után következhetett be, kiknek tulajdonképeni hatalma Ázsia felső részeiben, a Babyloniától északkeletre eső területen gyökerezett s onnan terjedt ki Babyloniára is. A Paše-dinasztia nem a Kaššita hatalom örököse volt, hanem a szűkebb értelemben vett babyloni elem felülkerekedése Babyloniában. (Paše Babylon egyik városrésze.) Asszír és a Kaššiták már a Kr. e. XIV. század dereka felé harcban álltak egymással, így pl. fennmaradt emléke az asszír-babyloni synchro-nistikus táblákban, az ú. n. P. krónikában a Nazimuruttá babyloni és Rammán-nirari asszír király közti háborúnak. Rammán-nirari unokája, Tukulti-Ninip Babylont is elfoglalta Szenakherib egy fölrata szerint ő előtte 600 esztendővel, tehát úgy látszik, Kr. e. 1289-ben s uralkodott 7 évig. Ekkor azonban a krónika szerint fölkeltek ellene Akkad és Karduniaš (Khaldea) nagyjai és Rammán-šum-uszurt helyezték apja (t. i. az előbbi Kaššita király) trónjára. Ez és négy Kaššita utóda 62 évig uralkodott, a mikor aztán a Paše-dinasztia következett s mivel Tukulti-Ninip neve nem került a babyloni királyi lajstromba, valószínű, hogy Rammán-šum-uszur (vagy legfőbb előde, Rammán-šum-iddin) éveit foglalják magukban Tukulti-Ninip babyloni királyságának 7 esztendejét. 1289-ből levonva a Kaššiták még hátralevő 62 évét, Kr. e. 1227 volna uralmuk végződésének éve, ez pedig csak két évben különbözik a Herodotos-féle adattól. Ha tehát Kr. e. 1229—1227 körül ért véget a Kaššita-hatalom, kezdete 576 éves uralmuk szerint Kr. e. 1795—1793-ig megy vissza. Rost Pál a Kr. e. 1195 körüli időbe teszi a Kaššita-uralom végét (Orient. Literatur-Zeitung. 1904. 5. füzet.), tehát szerinte is tarthatatlan Lehmann C. F. álláspontja, a ki Szenakherib adatát Marduknadinakho ideje felől száz évvel leszállítva, Kr. e. 1688—1113 közt véli megállapíthatónak a Kaššiták uralkodásának idejét. (Zwei Hauptprobleme. 40—73 s különösen 131—146. V. ö. még Beiträge zur alten Geschichte. III. k. I. f. 145—163.)

egymásután, hanem — egy ideig legalább — csakis egymás mellett uralkodhattak.

Mintha egy újabb népáramlatot jelentene ez a kettős dinasztia. Az ethnikai viszonyok számbavételével csakugyan erre kell gondolnunk.

A Kaššita ház tagjai közt az elamita nevék mellett találunk tiszta indo-irán nevéket is. Ilyenek p. a Burnaburiaš, Karaındaš, Karakhardaš stb. nevek. Maradt fenn egy kis kaššita-babyloni szójegyzék is a Kr. e. X. századból, ebben szintén jelentékeny számmal fordulnak elő szanszkrit szók.¹⁾ Ha tehát a kassita nép a maga tömegében az elamitákkal volt is közelebbi rokonságban,²⁾ bizonyos, hogy az előkelők osztálya már indo-irán eredetű volt s ezért kell olyan élesen különválasztani ezt a népmozgalmat az elamita uralom alatti mozgalmaktól. A babyloniak nem is zavarták össze, a minék különben egyik oka az volt, hogy a kaššiták lassankint teljesen elsemmitásoztak, átvették a babyloni kulturát és szokásokat, míg az elamiak megmaradtak külön népnek, önálló irányban fejlesztett kultúrával.

A dolgok összefüggése tehát körülbelül ekkép állapítható meg.

A Kr. e. XX. század dereka tájától a XVIII. századig észlelhető előázsiái hódítások szoros kapcsolatban voltak az árja népesalád indo-irán ágának terjeszkedésével, mely a tudomány mai álláspontjáról tekintve, csakis a mai Oroszország területéről indulhatott ki. Az északnyugatról dél és délkelet felé hatoló áramlat mozgásba hozta a Kaukázus déli részén és a Kaszitól keletre lakó alaródi népeket, kik között különösen a kutok, a bibliai gójok vonják magukra figyelmünket.

¹⁾ Scheftelowicz J. *Die Sprache der Kassiter*. (Zeitschr. f. vergleich. Sprachforschung. 38. k. 261—271. l.) Ilyenek p. *buriaš* = úr és Rammán légisten neve, a hinduknál: *bharus* = úr és Višnu, Siva sat. istenek ezíme; *šuriaš* = napisten, a vedákban *šuryas*, *šuras* = nap, napisten (ellenben az iránságban ő baktr.: *haure*, perzsa, *osszét chor* «nap»); *burna* = szolga, litván: *bernas* u. a., ő hindu *bharāna* «az eltartott, fizetett» sat.

²⁾ Dr. Hommel Fr. *Grundriss der Geographie und Geschichte des Alten Orients*. I. rész. (Handb. d. Klass. Alterth. III. k. I. r.) München. 1904. 36. s köv. I. és *Neue Werke über die älteste Bevölkerung Klein-Asiens*. (Arch. f. Anthr. 1890. XIX. k. Ref. 251—260. l.) — Dr. Hüsing: *Elamische Studien*.

A kutok már az elamita világalom idejében előfordulnak. A biblia szerint Khedor-Laomer elami királynak Amraphel sinneari, vagyis Hammurabi babyloni és Ariokh ellaszari azaz Iri-Aku (Rim-Szin) larszai királyok mellett még Thidál, a pogányok (gójok) királya volt a vazallusa (Gen. XIV.). Valamennyinek a neve előfordul az egykorú ékiratos emlékekben, melyek az utóbbit Gutium királyának mondják s nevét Tu-ud-hul-a vagy Tudghulnak írják, tehát kétségtelen történelmi alak.¹⁾ Később a Kaššiták hatalma alá tartoztak a kutok, így a hetedik király, Agu-kakrimi címei közt előfordul ez is: a guti föld, Saglátü népeinek (nagy kiterjedésű népeknek) királya.²⁾

Ezen időtájban Babyloniától északra és északkeletre, körülbelül a Kaukázus alján és a Káspitól keletre tanyáztak a gutok vagy kutok. Nagyon természetes tehát, hogy első sorban is ők estek bele az indo-irán áradat sodrába s a mi ilyenkor be szokott következni, itt sem maradhatott el; a mindinkább előnyomuló indo-iránság kettészakította őket.

Egy részük északra és északkeletre szorult s a Kr. e. utolsó évezred dereka táján két ágra oszolva, a középzásiai és nyugat-szibériai pusztaságon nomadizáltak. Amazokat a görögök masszagetáknak, az örmény források maszkhitoknak vagy maszkhutoknak nevezték; emezek a Herodotos thysszagetái, egy népes és különleges népfaj, mely vadászattól él.³⁾ Ez utóbbiak tiszamata (*Θισσαμάται*) néven is előfordulnak, melynek *-mata* végzetét a szauro-mata, jaza-mata vagy jaxa-mata, aga-mata, khari-mata stb. népvnevekben találjuk; világos tehát, hogy a masszageta vagy masz-khut és thyssza-geta vagy thyssza-mata nevekben a massa és thyssza valami jelzők, míg a tulajdonképeni népnév a *geta* vagy *khut*. Bármilyen nagy időbeli különbség van is az elamita-kaššita-korbéli gutik vagy kutok, meg a masszageták, maszkhitok vagy maszkhutok és a thysszageták között, ez utóbbiak a földrajzi viszonyoknál fogva nem lehetnek mások,

¹⁾ Lehmann C. F. *Zwei Hauptprobleme der altorient. Chronologie*. Lipsce, 1898. 82—85. l.

²⁾ Dr. Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. München, 1904. I. r. 258. l.

³⁾ *Θισσαγάται, ἔθνος; πολλῶν καὶ ἰδιῶν. ζῶουσι δὲ ἀπὸ Φερρῆς*. Herod. IV. 22.

mint amazok maradványai, kiket régebbi lakhelyükről északibb területre szorított az indo-iránság.

De ugyancsak a földrajzi viszonyokból következik, hogy a kutok azon ága, mely a Babyloniától északra elterülő vidék nyugatibb részein tanyázott, a Kaukázuson keresztül¹⁾ és Media felől előtörő árják elől tovább vonult nyugat felé.

A Kr. e. II. évezred dereka felé kezdik emlegetni az egyiptomi és asszir emlékek a *kheták* vagy *khattik*, a bibliai *hittiták* vagy *khetek* nevét, kik Kappadokiától a Libanonig terjeszkedtek. Nevük csak változata a guti, kut, khit vagy geta névnek, bizonyára tehát a két nép is kapcsolatban volt egymással, melyet csak az indo-iránok előnyomulása szakított meg, egyiket északkelet, másikat délnyugat felé tolva régebbi lakhelyéről. A mit a hittitákról tudunk, arra mutat, hogy a kaukázus-alaródi népcsaládhoz tartoztak, bár az eddig megfejtett föliratos emlékekből a turánság erős befolyására is kétségtelen nyomok utalnak.²⁾ Ez annál fontosabb jelenség, mert a K. e. utolsó évezred dereka

¹⁾ Hogy az árja terjeszkedés egyik útja a Kaukázuson keresztül vezetett, bizonyítják a dolmenek, melyek Varsó vidékén és Podoliában még neolith-koriak, azután Krimen át a Kaukázus nyugati részeibe, a Fekete-tenger partvidékére és a Kubán völgyeibe nyulnak át, a hol azonban már bronztárgyakat találtak bennük, majd a Káspi délnyugati oldalán, meg Közép-Ázsiában tűnnek föl; a Káspi mentén, pl. a linkorániakban a bronz tör, az örményországiakban pedig a bronz kard is előfordul, vagyis a kubánvölgyiekénél is későbbiek.

²⁾ Hommel Fr. *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients*. 42—56. l. (V. 5. még Archiv f. Anthr. 1890. Ref. 251.) — Prof. Sayce A. H. *Assyriological Notes*. (Proceedings of the Society of Biblical Archeology. 1897. Vol. XIX. Part. 7. 280—292.), *Hittite Notes* (u. o. 1899. Vol. XXI. Part. 6. 194—223., utánna Hommeltól *Notes on the Hittite Inscriptions*. 224—238.) és *The Decipherment on the Hittite Inscriptions*. (U. o. 1903. Vol. XXV. Part. 3. 141—156.) Hommel azonban (Grundr. 45. l. 3. jegyz.) nagyon téved, a mikor irán befolyásra vezeti vissza a hittita nyelv olyan turános sajátosságait, minő az accusativusi *-n* rag (a finnben és törökségben is *n*), vagy az 1-ső és 2-ik személy ragja, a *-mi* és *-ti*, *-ta* (magyar, lapp, zürjén: *-m*, *-d*, *csereμισz*: *-m*, *-t*, szamojéd *-m*, *-ma*, *-mo*, *-t*, *-ta*, *-to*), pl. *ka-a-la-at-ta-mi* «ő testvérem» (ka-a-la-ta = ő testvér), *khaluga-talla-ti-n* «követ-ed-et (khaluga-talla-n = a követet), *katti-mi* «nek-om», *kat-ta* «nek-ed», *nut-ta* «hoz-zá-d» stb. Hiszen az új perzsa nyelv megfelelő névmásragjai is turán (parthus vagy későbbi török) hatásból erednek, nem pedig ősi irán grammatikai sajátosságok.

táján szerepelt masszageták már minden valószínűség szerint vogul-osztjájkféle ugorok voltak,¹⁾ nevük, a *masszageta* vagy *masszkhut* ma is megvan a vogul-osztják népség nemzeti nevében, a *mañsi*-ban vagy *mañsi-khutban* (a. m. mañsi-emberek) s a vogul *átér*, *átér* »úr, fejedelem, hős, isteni hős« szó, melyet Munkácsi B. az indo-irán *ásura*-, *ahura* »úr, csodás lény, isten« szóból származtat,²⁾ egyenesen ebben a *t-s* alakban volt meg a hittita nyelvterületen, az *Atar-gatis* (Derketo) istennévben, melynek utórése megfelel a hittita Khattu, szír Ghati istennévnek³⁾, előrése tehát mindenestre jelző. Az indo-irán áramlat sodrába eső kut nép ezen viszonya a turánság nyugati törzseivel, különösen azokkal, melyekből az ugorság alakult, egy más jelenséget is megmagyaráz. A magyar nyelvészeknek, így pl. Munkácsi Bernátnak s még előbb Fiók Károlynak már előbb is feltűnt az a körülmény, hogy egyes indo-irán elemek olyan hangképet mutatnak a finnugor nyelvekben, mely régibb az iránság ismeretes legrégebb nyelvemlékeinek, az ó-perzsa fölíratoknak és az Avesztának megfelelő alakjánál is és csak a szanszkrit alakok egybeazonosításával válik érthetővé. Ilyen szanszkritis alak pl. a vogul *sáter*, votj. *šurs* »ezer« = szanszkrit. *sahasra* u. a. (ellenben a zendben *hazañra*, pehleviben *hazär*); a vogul-osztják *šaris*. zürjén *zariž*, votják *zarež* »tenger« = szanszkrit. *saras* »tó« (míg az óperzsában *drayah*, újperzsában *darja*, zendben *zrayañh*, v. ö. gör. *thalatta*); ilyen a mordvin *sede*, *sed* »híd« = szanszkrit. *setu* u. a. szó is, melynek iránsó alakját (zend *haétu*, ósszét *Zid*, *Zēd*) a magyar híd szó tünteti fel.⁴⁾ Ez a szanszkrit befolyás történelmileg csakis az indo-iránság Kr. e. 2000—1500 körüli terjeszkedése által magyarázható, mert 1500 felé s mindenestre még 1000 előtt a hinduk már a Pendsab vidékére szorultak a szkithaság előnyomulása következtében. Ha pedig másfelől bizonyos viszony nyomai állapíthatók meg a kutok és ugorok közt, melynek mibenléte

¹⁾ L. erre nézve felhozott érveimet Századok, XXXI. 1897. 428., Ethnographia VIII. 1897. 258., Arch. Ért. XXI. 1901. 110. ll.

²⁾ Munkácsi B. *Arja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Budapest, 1901. 615. l.

³⁾ Hommel id. m. 44. l.

⁴⁾ Munkácsi B. *Arja és kaukázusi elemek*. 88. l. — Fiók K. *Az árják és ugorok érintkezéseiről*. Budapest, 1894. 19. s. köv. ll.

és tulajdonképeni jellege felől a hittita fölíratok megfejtése után várhatunk közelebbi felvilágosítást, kellő alapot nyertünk arra, hogy azon elemek közé számítsuk az ugorságot, melyeket az Oroszországból Közép-Ázsia felé hatoló indo-iránság maga előtt talált s kelet és észak felé tolt vissza a törökség őseire.

A nyomás másik irányban délnyugat felé éreztette hatását s nyilván a régebbi lakhelyükről kizavart hittiták voltak azok, kik az indo-irán terjeszkedés első szakában, a Kr. e. XX—XVIII. század folyamán felforgatták Elő-Ázsia és Egyiptom régebbi viszonyait.¹⁾

Az indo-iránság jelentkezése Elő-Ázsiában a Kaššiták babylonai uralmával esik össze, kiknek vezetői, mint föntebb már utaltunk rá, a vedai szanszkrittal meglehetősen egyező nyelven beszéltek. Az az áramlat, mely a Kaššiták hatalom megalapítására vezetett Kr. e. 1800—1750 körül, a hittitákkal azonosított hikszoszokat egész Egyiptomig tolt, míg Elő-Ázsia északnyugati részeiben egy más hatalom alakult, melynek vezetői szintén indo-iránsó voltak. Mitanni volt ez a hatalom, neve alighanem összefügg a későbbi s akkor már nagyon kis területre szorult Bithynia nevével. Mitanniról csak Kr. e. 1400 felé, az ú. n. tell-amarnai időszakban beszélnek az egykorú adatok, a mikor a Kaššiták Karduniaša (Babylonja) és a XVIII. dinasztia egyiptomi birodalma mellett a harmadik nagyhatalma volt Elő-Ázsiának. De már ekkor a hanyatlás minden tünete tapasztalható. Egykor Ninivén túl terjedt uralma; ekkor azonban már kezd kibontakozni az asszír hatalom, papi fejedelmei valami száz év óta királyi címet viselnek,²⁾ a hittiták is elszakadóban

¹⁾ Hommel is (id. m. 45. l. 2. jegyz.) abban a véleményben van, hogy alighanem hittiták voltak az Egyiptomot meghódító hikszoszok vezetői, de azt hiszi, iránsókkal voltak vegyülve s hivatkozik az ekkoriban feltűnt lóra, de ez csak azt bizonyítja, hogy a hikszosz-áramlat a közép-ázsiai nomádoktól indult meg; lovas népek nem az árják, hanem a turánok voltak.

²⁾ Az első király, a kit ismerünk, Aššur-bél-niše-su, utóda Buzur-Aššur a Kaššiták I. Burna-burias kortársa 1500—1480 kör.; azután csak III. Amenhotep egyiptomi király (1439—1403) kortársáról Aššur-nadin-akhepól van emlékezet, ennek fia volt Aššur-uballit, valami 50 évig, II. Burna-burias, Karakhardas, I. Kadašmankharbe és II. Kurigalzu babylonai királyok kortársa, így körülbelül Kr. e. 1420—1370-ben.

voltak s nem egészen egy század leforgása alatt megsemmisült Mitanni. A Kr. e. XIV. század derekán, II. Ramses egyiptomi király és a hittiták közti harcok idejében már nincs róla szó; helyette olyan népeket találunk a hittiták szövetségeseinek, melyek épen a régi Mitanni területen helyezkedtek el, mint a lukok vagy lykiaiak, a trójai dardok, a mószyk vagy mysiaiak stb.

Mitanni nyelve szintén arra mutat, a mire a kaššitáké, hogy egy alaródi nép fölött indo-iránok uralkodtak; a királynevek, mint Artatama, Dušratta, Sutarna, Artašumara indo-irán eredetűek, a nyelvbe is bejutottak egyes árja szók, de a nyelv egész szerkezete más, mint az árja nyelveké.¹⁾

Elő-Ázsiában a régi kulturnépek, semiták és egyiptomiak

¹⁾ Prof. Sayce: *The language of Mitanni.* (Proc. of the Soc. of Bibl. Arch. XXII. 1900. 171—220. és Additional Note 221—225.) — Dr. Messerschmidt Lipót: *Mitanni-Studien.* (A berlini Mittheil. der Vorderasiat. Gesellsch. 1899. évf. 4. füzetében.) — Hommel Fr. *Grundr. d. Geogr. u. Gesch. d. alt. Orients.* 40—42. l. — Scheftelowitz J. *Die Sprache der Kossäer.* (Zeitschr. f. vergleich. Sprachforsch. 38. k. 270—272. l.) Mitannit Hommel egy kisebbfajta hittita államnak veszi föl; sokkal elfogadhatóbb dr. Winckler Hugo véleménye (a Helmolt-féle Weltgeschichte III. k. I. r. 44. s. köv. lapjain), hogy a régi mesopotamiai birodalomnak az örököse, melynek hatalma fokozatosan csökkent s mi már csak hanyatlásának utolsó szakából ismerjük. Bár észak és északnyugat felé terült el a hittiták tulajdonképeni hazája (Kappadokia és Kilikia), mégis a dolog természeténél fogva következik, hogy Mitanni hatalma kiterjedt Kis-Ázsiára is. Erre vall, hogy neve Bithynia nevében Kis-Ázsia északnyugati szélén maradt fenn, vagyis Mitanni urai ide szorultak vissza, midőn a Kr. e. XIV. század dereka felé egyfelől az asszírok, másfelől a Kappadokiából előtörő hittiták terjeszkedése véget vetett hatalmuknak. De erre vall az is, hogy a mikor még virágzott hatalmuk, kettészakították a hittitákat, kiknek egyrégi rétegzete volt Szíriában. Különbözik pedig, ha egy népesalád rajai voltak is a mitanniak és hittiták, mégis nagy különbség volt köztük. Egyik Mitanni uralkodó népének indo-irán (vagy inkább irán, l. az Artatama, Artašumara neveket, perzsáknál: Arta-xerxes, Arta-pheres, ó-perzsa: *arta*, ó-hindu *ṛta*) eredete, a másé a hittitáknál nincs nyoma. Egy másik a nyelvi különbség, a mi kiténik pl. a személyes névmás ragjaitól. Mitanni nyelvében az 1. személy ragja *-u*, a 2. személyé *-i* vagy *-e*, pl. *sen-ippi-u-s* »stestvérem« (*-s* nominatívusí rag), genit. *sen-ippi-u-e*, *tata-u* »szereitek«, *ú-lí* vagy *ú-lé* »enkeim«, *sen-ippi-s* »stestvéred«, *sen-ippi-ta* (e. h. *sen-ippi-i-ta*) »stestvérednek« sat., míg a hittita nyelvben *-ni*, *-ti* a rag. A »király« Mitanni nyelvben *ipriš* (Scheftelowitz sz. a. m. ó-ind *bharuš*, kaššita *buriaš*), ellenben a hittitában *sar* vagy *arames*.

zárt tömegét nem tudja megbontani az indo-iránság, csak mint hódító elem szerepelhetett egypár századon át.

Egészen mások voltak a viszonyok keleten, hol a Kr. e. 2000—1500 közti időben a nomádok nem voltak képesek megakadályozni, hogy gyökeret ne verjen az akkor már földműves árszáság Közép-Ázsiában és az elami birodalom szélein, különösen a keleti részekben. Itt már teljesen megváltoztak a régebbi viszonyok; az árjak beékeltek magukat a turánok és kaukázus-alaródi népek közé s kezdetét vette Közép-Ázsia és az Akhemenidák, meg Szasszanidák Perzsiájának elárjasodása s az alaródiak, elamiták, kossaeiták beolvadása az indo-iránságba. Az elárjasodást sem a Kaššita-dinasztia bukása után még egyszer erőre kapott elamiták, sem az utóvirágzásukat élő asszir-babyloni semiták nem tudták feltartóztatni; Közép-Ázsiában erős gyökeret vert az indo-irán elem s úgy látszik, Baktriában szervezett újabb hatalmat, melyet a Kaššita-dinasztia és a Kaššita-hagyományok örökösének tekinthetünk.¹⁾

Az indo-iránok Kaššitakori és baktriai uralma megadja a történelmi hátteret annak a jelenségnek a magyarázatára, hogyan kerültek az irán nevek a pusztaság nomádjaihoz, skythákhoz, masszaetákhoz, szarmatákhoz. Csak az történt az ókor ezen messze eső szakában is, a mit később szintén tapasztalhatunk a törökségnél, magyarságnál egyaránt a perzsa-arab, illetőleg szláv-germán nevekkel szemben. A történelem arra tanít, hogy a turán népek nagyon könnyen átvették a divatos idegen személyneveket s nagyon csalódik, a ki ezekből akar nemzetiségükre következtetni.

¹⁾ Nyilván a Kaššita-kori hagyományokhoz tartozik pl. Ahura-Mazda (Assara-Mazaš) tisztelete is, mely kétségkívül összefügg a mesopotamiai semiták nemzeti istenének, Aššurnak tiszteletével. Alapítójának a későbbi görög írók a baktriai királyi ház egyik tagját, Zarathustrát mondják, ki Visztaszpa után maga is király lett. Újabbban nagyon későre teszik idejét, így p. Hommel (id. m. 204. l.) Kr. e. 560-ra. Az ókori görögök azonban jóval korábbinak mondják. Lydiai Xanthus szerint 600 évvel előbb halt meg Xerxes betörésénél, tehát a Kr. e. 1100 körüli időbe esik szereplése. Mások szerint Ninüsnak és Semiramisnak volt a kortársa. Berossos pedig azt mondja, hogy ő alapította Babyloniában a méd dinasztiaát, a mi a Kaššitákkal való összefüggésnek egyik zavaros emléke.

VII.

A főntebb ismertetett s körülbelül félezred évig tartó ethnikai folyamat, mely az áriák keleti és délkeleti terjeszkedéséből állt, a Kr. e. II. évezred dereka táján vett más irányt s jellege is megváltozott.

Kezdetét vette az a népáramlat, melyet a későbbi görögség a skythák nevéhez fűzött s ép ellenkező irányban, keletről hatolt nyugat felé.

Kr. e. 1500 körül indult meg a skytha áramlat. Kezdetének idejére nézve az a Herodotos által említett adat szolgálhat alapul, a mely szerint a skythák első királya, Targitaos épen ezer esztendővel élt előbb Darius skytha hadjáratánál (Her. IV. 7.). Ezt a hagyományos adatot, mely a skytha királyok nemzedékrendjéből indulhatott ki, sokféle jelenség megerősíti.

Nem akarok e tekintetben valami nagy jelentőséget tulajdonítani a Sesostrisról vagyis II. Ramsesről szóló görög mondáknak, melyekben II. Ramsesén kívül II. Usurtesen és III. Thutmes hadjáraitának és hódításainak emléke is összefolyt; de annyi fontosságuk mégis van, hogy a királyi skythák Kr. e. 700 körüli előnyomulásában nem egy addig ismeretlen népség feltűnését, hanem egy régebb idő óta ismétlődő népmozgalom újabb hullámzását látták az egykorúak s a köztudat olyan régi népnek tekintette az európai skythaságot, hogy belevonhatták a görögök a Sesostris-mondába. Így pl. Herodotos szerint Sesostris, miután nagy hadsereggel végigvonult Ázsián s minden útjába eső népet meghódított, átkelt Európába is és meghódította a skythákat és thrákokat; ezeknek a földje volt — teszi még hozzá Herodotos — a legszélsőbb pont, hova az egyiptomi sereg jutott, mert ezek országában még látszanak a Sesostris által felállított emlékoszlopok, de rajtuk túl már nem.¹⁾ Trogus Pompeius, kinek »Historiae Philippicae« cz. nagy műve csak a Justinus által készített kivonatban maradt fenn, úgy tudja, hogy Sesostris megindult ugyan a skythák ellen, de midőn meghallotta, hogy a skythák nem várják be, hanem nagy gyorsasággal elébe mennek, visszavonult

¹⁾ *ἔς ὃ ἐκ τῆς Ἀσίας ἐς τὴν Εὐρώπην διαβάς, τοὺς τε Σκύθας κατεστέρησεν καὶ τοὺς Θρήκας.* Herod. II. 103.

országába. A skythákat csak a mocsarak tartották vissza Egyiptomtól, de visszatérve, meghódították Ázsiát, mely 1500 évig adózott nekik s csak Ninus, asszir király vetett véget uralmuknak.¹⁾

Trogus Pompeius ezen utóbbi megjegyzése különben arra mutat, hogy e mondának a hittita-kaššita-hikszosz idők emléke szolgált alapul és Sesotris skytha hadjárata nem egyéb, mint a II. Ramses s a hittiták közti háború, a skytha uralomnak Ninus által való megtörése pedig megfelel a Kaššiták bukásának, kik ha nem is másfélezer évig, de mindenesetre nagyon hosszú ideig, valami 700 esztendeig uralkodtak Elő-Ázsiában.²⁾

Vannak azonban hiteles adatok is arra, hogy már Kr. e. 1400 felé egy nagy népvándorlás indult meg Európa keleti részeiben, mely tartott körülbelül két vagy három századon át s Görögországban, Kis-Ázsia északnyugati részeiben, a Balkánon és Itáliában, de minden valószínűség szerint a Közép-Duna vidékén is gyökeresen megváltoztatta a régebbi ethnikai és kulturális viszonyokat. Ennek az eredménye volt az egykor talán Magyarország keleti részeiben és a Feketetenger mellékén székelő görögség, előbb az ionok, aztán az aiolok s végül a dórok benyomulása a Balkán északi részein át Hellasba, a phrygeké, dardanoké és myseké Kis-Ázsiába, a thrákoké a Balkánra, az illyreké az Adriai-tenger partvidékére, az italikusoké, latinoké, umbereké, sammitoké stb. hihetőleg Ausztria és Csehország területéről Itáliába.

Ezzel függött össze a homerosi Trója (az ú. n. VI. város) pusztulása s a Kr. e. 1400—1200 körül virágjában levő mykenaei kultúra bukása.

A trójai háború volt a régi görög időszámítás kiindulási pontja az Olympiasok előtt s már ennek alapján is nagyjában meg lehetett állapítani e vándorlások idejét. Eratosthenes számítása szerint ugyanis Trója pusztulásától a dórok Peloponnesosba való

¹⁾ Justinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum epitoma. Lib. II. cap. 3.

²⁾ Hommel Fr. (Grundr. d. G. u. Gesch. d. a. Orients 29. és 42—43. l.) szintén a hittitákkal hozza kapcsolatba ezen Sesostris-kori skythákat. Csakhogy ő hittitákkal szövetkezett iránokra gondol, a kik alkalmat szolgáltattak a skythák és hittiták összezavarására.

költözéséig eltelt 80 esztendő, ettől kezdve Jonia gyarmatosításáig 60, innen Lykurgos gyámságáig 159, ettől pedig az első Olympiasig 108 vagyis összesen 407 esztendő. Az első Olympias Kr. e. 776-ra esett, a trójai háború ideje tehát Kr. e. 1193—1183. s a dór bevándorlása, mely véget vetett a mykenaei kulturának, Kr. e. 1103-ra. Az attikaiak valamivel korábbra tették, Herodotos szerint p. a trójai háborútól az ő koráig több mint 800 év telt el (II. 145.); míg a spártai királyok nemzedékrendje Heraklestől Leonidasig csak 21 nemzedéket számított (Her. VII. 204. VIII. 131.), a mi körülbelül 700 évnél felel meg, Herakles nélkül pedig, a ki egy nemzedékkel élt előbb a trójai hősöknél, 667 esztendőnek s azért a Herakles utáni 20 nemzedéket nem is a trójai háborútól, hanem a dór hódításoktól számítják, melynek ideje e szerint Kr. e. 1147.

A népvándorlás azonban már ezen adatok szerint is előbb megkezdődött; így p. Hellanikos azon adata szerint, melyet Dionysios Halikarnasseus tartott fenn, a siculusok a trójai háború előtt három nemzedékkel költöztek ki Felső-Itáliából, szorongatva az oszkoktól s vándoroltak a róluk nevezett félszigetre.¹⁾

Már ezen, jóllehet kései, de azért korántsem kicsinyelhető adatokból is látunk annyit, hogy ha nem is voltak egész pontos adatai a görögöknek ezen nagy népvándorlásról, annyit mégis tudtak róla, hogy egy pár nemzedéknyi eltéréssel nagyjában legalább képesek voltak megállapítani idejét és lefolyását a mi időszámításunk szerint a Kr. e. 1300—1100. közti időszakban.

Az egyiptomi emlékek szerint még valami száz évvel korábbra tehetjük kezdetét.

Görög hagyományok szerint Tróját 6—7 nemzedékkel a pusztulás előtt, tehát Kr. e. 1400 felé építette Dardanos,²⁾ azaz a dardok = dardanok heros eponymusa, a mi Schliemann, Dörpfeld stb. hissarliki kutatásai után annyit jelent, hogy a körülbelül fél ezredévvél korábban, nyilván a Kr. e. XIX. század dereka táján Babylonia felől előtörő keleti hódítások idejében

¹⁾ Τὸ Σικελικὸν γένος ἐξέλιπεν Ἰταλίαν ὡς μὲν Ἑλλάδος ὁ Ἀλεβιὸς φησι, τριτὴν γενεὴν πρότερον τῶν Τροικῶν. Hellanici Fragm. 53. V. ö. Dionys. Halicar. Archaeol. I. 22. (Müller K. Fragm. hist. graec. I. 52.)

²⁾ A genealogia a következő: Zeus fia Dardanos, ezé Teukros, ezé Tros, ezé Ilos, ezé Laomedon, ezé Priamos, ennek fiai Paris és Hektor.

fölégetett II. város helyén, hol azóta egymásután 3 kisebb szegényes telep tengődött ideig-óráig, ismét egy hatalmas, az ú. n. VI. város kezdett fölemelkedni, melynek alapítói vagy 1400 körüli urai a dardanok, az egyiptomi emlékekből is ismert dardok voltak. A dardok és a szomszédos mószuk (mysek), kik az Al-Duna vidékén is egymás mellett tanyáztak (Dardania = mai Szerbia, Moesia = mai Bolgárország), a lukokkal (lykiaiak), javanokkal (ion) és egyéb »tenger végéről való népekkel» együtt legelőbb II. Ramses 1342-iki hadjáratában tűnnek föl a kheták vagy hittiták szövetségeseiként s mint föntebb már említettük, nyilván kapcsolatban van kisázsiai térfoglalásuk Mitanni hanyatlásával és bukásával.

Kiegészíti tehát egymást az egyiptomi adatok és görög hagyományok chronológiája. Emeből azt látjuk, hogy Kr. e. 1400-ban nyomultak be, nyilván az Al-Duna vidékéről az egymással szoros rokonságban levő dardanok és mysek Kis-Ázsiába s az újra fölépített Trója környékén erős állást foglalnak el, úgy hogy félszázad múlva már az egyiptomiak is tudomást szereznek róluk.

Ettől kezdve »a tenger végéről», »a tenger országaiból való népek» vagy »észak népei» több mint egy századon keresztül veszedelmes ellenségeivé váltak Egyiptomnak. Merenptah (Kr. e. 1280—60.) uralkodásának elején a lukuk, akaivašok (achaiok), turšok, šakrušok vagy šaklašok (siculusok), šardok (sardinusok) háborgatják Egyiptom nyugati részeit, III. Ramses 8-ik évében (Kr. e. 1232.) pedig Szíriába rontanak be ezen északi népek, köztük a dánauk (danaidák), feldúlták az amoriták országát és Egyiptomot is fenyegették, úgy hogy III. Ramses csak nehezen tudta őket visszaszorítani. A Szíriából kiűzött dánauk és szövetségeseik ekkor úgy látszik Kis-Ázsiába nyomultak s megszállták Trója környékét, melyet — mint a görög hősmondákból tudjuk — 10 évi háborúskodás után, tehát Kr. e. 1222 körül foglaltak el és dúltak fel. Hogy Kis-Ázsiában épen ez időtájt nagy átalakulások történtek, mutatja az, hogy egy chronologiai számítás szerint Kr. e. 1221-ben váltották fel a régi lydiai dinasztiát, az Atidákat a Heraklidák vagy Sandonidák,¹⁾ kiknek őse ép úgy

¹⁾ Herodotos sz. a Heraklidák uralkodtak 505 évig (I. 7.), utánuk a Mermnadák 170 évig (I. 15—25.). Kyros 546-ban foglalta el Sardest,

Belos, mint az argosi Danaidáké, tehát a III. Ramses ellen 11 évvel előbb Szíriában harezoló dánauké, a lydiai Belos apja pedig Alkaios, a mely név megint feltalálható a Danaidáknál, Perseus fia Alkaios tyrinsi király nevében. Annyi kitűnik e töredékes emlékekből is, hogy az új lydiai dinasztia valamiképp összefüggött az argosi Danaidák dinasztiájával s mivel épen ez utóbbiak örökösei, az Atridák voltak a trójai hadjárat vezérei, kiknek őstét Pelopsot, a gazdagságáról híres Tantalos mysiai király fiát, valami 3 nemzedékkel előbb üzték ki Phrygiából a trójaiak, a lydiai dinasztiaváltozás és Trója ostroma, majd elpusztítása közt annál inkább föltehető a kapcsolat, mert a 10 éves trójai hadjárat idejét is megkapjuk, a dánauk 1232-iki szíriai kalandozásától az új lydiai dinasztia 1221-iki alapításáig eltelt 10—11 évnvi időközben.

E népmozgalmak nem terjednek ki Elő-Ázsia belsejére, érintetlenül hagyják Asszíriát és Babyioniát, világos tehát, hogy egészen más volt az irányuk, mint az előbbi korszak népmozgalmainak. A korábbiaknál az árják csak a kaukázus-alaródi népek mögött tűnnek föl, az utóbbiaknál ők az előcsapatok. Az árjaság terjeszkedésében beállt irányváltoztatást csak valamely kényszerítő körülmény idézhette elő s miként az előbb kelet és dél-kelet felé áramló germánok a Kr. u. IV. század utolsó tizedeiben a hunnok által szorítva, visszafelé fordultak nyugatnak és délnyugatnak: hasonló előzményekre kell gondolnunk ezen régi népvándorlásnál is. Az a balkáni és aldnai árják felől jövő nyomás, melynek hatása Kr. e. 1400 felé Kis-Ázsiában, Kr. e. 1342—1232. közt pedig Szíriában és Egyiptomban is érezhető volt, csakis a skytha név alá foglalt belsőázsiai eredetű nomádok terjeszkedésével magyarázható, kik, mint említettük, Kr. e.

546 + 170 + 505 = 1221. Igaz ugyan, hogy Gyges (Gugu), kinek uralmát Herodotos Kr. e. 716—678-ra teszi, az asszir emlékek szerint Ašurbanipáltól (Kr. e. 667—626) kért segítséget a kimmerok ellen s 657-ben esett el, uralma tehát vagy tovább tartott 38 évnél, vagy pedig 20 évvel később lépett a trónra, vagy, a mi legvalószínűbb, két Gyges volt: a dinasztia-alapító s a kimmerok ellen harcoló; amaz uralkodott 38 évig s nemcsak Ardys volt a fia, hanem ifjabb Gyges is s az Ardys 49 éves uralma (Kr. e. 678—629) a két fia együttes uralmát jelenti, melyből ifjabb Gygesre 21 év (678—657) esik.

1500 felé kezdenek feltűnni s azzal, hogy beékeltek magukat az ázsiai és európai árják közé, megszakították a köztük levő összefüggést s míg az indo-iránsággal közelebbi rokonságban levő thrákokat és ós-szlávokat maguk előtt tolva, kizavarták régebbi lakhelyükről, Kelet- és Dél-Oroszországból s ezáltal a közép-dunai és balkáni kelto-latin és graeco-illyr törzseket is mozgásba hozták és a középkori román népekéhez hasonló új ethnikai alakulásokat idéztek elő az árjaságban: másfelől az indo-iránoktól lejjebb szorították délnek és délnyugatnak, a hinduk a Kr. e. 1500—1000 közti időben a Pendsab, majd a Ganges vidékére nyomultak, holott a Kašsiták idejében még Babyioniától északkeletre tanyáztak, helyüket az iránok foglalták el s lassankint ellepték a régi alaródi-elamita területet, melylyel párhuzamosan következett be Elam hatalmának fokozatos gyöngülése, majd bukása, úgy hogy egy ezredév leforgása alatt, a Kr. e. VI—V. században Kudur-Nakhunt és Kudur-Lagamar egykori világhatalmát már az iránsággal a perzsa Kuraš, Darjavuš és Kšerše állítja ismét vissza.

A skythaság ilyen szerepéről és a görög hőskor eseményeire gyakorolt befolyásáról volt valami határozatlan fogalma a régi görögségnek is.

A mykenaei korszak hősei közt leginkább Heraklest hozták kapcsolatba a lovas nomádokkal. Herakleai Herodoros szerint Herakles skytha íjat használt s a nyilazásra bizonyos Teutaros nevű skytha tanította.¹⁾

Ugyan ő Prometheust a skythák királyának mondja. Azt beszéli róla, hogy a mikor az Aetos vagyis Sas nevezetű folyó elárasztotta a síkságot s alattvalóinak nem tudott élelmet adni, a skythák bilincsekbe verték; Herakles azonban a tengerbe vezette a folyót (innen keletkezett a rege, hogy megölte a sást), Prometheust pedig feloldotta bilincseiből.²⁾

¹⁾ Ἐσχέτο δὲ Ἡρακλῆς τοῖς Σκυθικοῖς τόξοις, διδασθεὶς παρὰ ἱεροῦ Σκύθου Τευτάρου. Herodori Fragm. 5. (Müller K. és Th. Fragmenta histor. graec. II. k. 29.)

²⁾ εἶναι γὰρ αὐτὸν (Προμηθεΐα) Σκυθῶν βασιλεῖα φησὶ, καὶ μὴ δυνάμενον παρελθεῖν τοῖς ὑπηκόοις τὰ ἐπιτεθήσια, διὰ τὸ τὸν καλούμενον Λεῖτον ποταμὸν ἐπικλύζειν τὰ πεδία, δεθῆναι ὑπὸ τῶν Σκυθῶν. Herodori Fragm. 23. (Müller K. id. m. II. 34.)

Achilleus szintén azok közé tartozott, kiket a későbbi görögök a kelet európai lovas nomádokkal hoztak valamelyes kapcsolatba. Alkaios egyik verstördéke úgy említi, mint a ki skytha földön uralkodott.¹⁾ Euripides pedig a »Rhesus« cz. drámájában a trójai háború alatt szerepelteti őket. »Midőn Trója alá akartam indulni, egy szomszédos föld skytha népe hadat indított ellenem. Megérkeztem a Pontus Euxinus partjához, átszállítva a thrák sereget. Ott lándzsával földre ömlött a skytha vér s hozzávegyült a thrák halál«. (426—431. v.)

Maga a *skytha* elnevezés azonban később tűnik csak föl.

A homerosi énekekben még nem fordul elő, de jól jegyezte meg Strabo, hogy ha nem is említette Homeros a skythákat, ismerte a kanczafejő és tejevő nomádokat. Hogyne ismerte volna tehát a skytha népet? Mert a régiek — folytatja megjegyzését — a skythákat nevezték kanczafejőknek, mint p. Hesiodos, ki az Eratosthenes által idézett versben az aethiopokkal és ligysekkel együtt említi »a kanczafejő skythákat«.²⁾

Az a skytha fajta ázsiai lovas nép, melynek emléke fennmaradt a görög hőskor mondáiban s azt a szerepet vitte a Kr. e. XIV—XII. században, mint tizenhét század mulva a hunnok egy újabb nagy népvándorlásban, a *kentaurok* voltak.

A kentaurok feltűnése mély benyomást gyakorolt a görögök őseinek képzeletére.

Az árja őskorban, ha ismerték is a lovat, mint az elnevezés közösségéből szokták következtetni, lovagolni nem tudtak. Még a későbbi időkben is folyton megbámulták az európai árják a pusztaság turánjainak lovaglásban való ügyességét, lettek légyen ezek akár szarmaták, akár hunnok, akár magyarok, akár tatárok. Mennyivel nagyobb lehetett azoknak a csodálkozása, kik előbb sohasem láttak lovas embert. Ilyenek voltak a görögök ősei is, kiknek képzeletében félig ló, félig embertestű csodalényekké váltak a kentaurok. Mint Amerika őslakói a spanyol hódítókról, ők is azt hitték a kentaurokról, hogy össze voltak növe lovaikkal. Nyilván ezek voltak az első lovasok, kik feltűntek Európa területén.

Ha csupán a görögök regélnének a kentaurokról, azt hihet-

¹⁾ Bergl kiadása. Fragm. 49.

²⁾ Strabo VIII. 3. L. főntebb 11. l. 2. jegyz.

nénk, hogy merőben a képzelet alkotásai. De tudnak a férfitestű és lőfejű, vad és harezias *gandharvokról* a hindu mondák is. Így említik p. a Vedák a ló alakját magára öltő Vivasvatot, kinek más neve *Gandharva* volt. Gandharva fogja a napisten lovának zablját s feleségének gyermekei az ačvinok vagyis a lovasok. De nem kell hivatkoznunk a szerteapongó mythos alakjaira. Történelmileg is ismeretes a Kabul forrásvidéke körül lakó *gandhāri* nép, melyet Hekataios a skythákkal hoz kapcsolatba.¹⁾

Herodotos szintén tud róluk. Kétszer is említi őket, mint a perzsa birodalom alattvalóit. »A szattagydák, *gandariusok*, dadikák és aparyták — úgymond — együttesen 170 talentumot fizettek s ezek képezték a hetedik satrapiát.« (III. 92.) Xerxes seregének felsorolásánál pedig így emlékszik róluk: »A parthusok, khorasmiusok, sogdusok, *gandariusok* és dadikák a hadban épúgy voltak fölszerelve, mint a baktriaiak« (VII. 66.), t. i. nádból készült nyíl és rövid dárda volt a fegyverük.

A gandarok, gandharvák, kentaurok tehát nemcsak történetileg megállapítható ázsiai, hanem egyúttal skytha fajta nép is. Ha már most a görög hősmundák a trójai háború ideje táján szerepelt vagy szerepeltetett herosokkal hozzák őket kapcsolatba, mint Heraklesszel, kinek tanítója a bölcs Kheiron kentaurok, egy másik, Nessos pedig közvetve halálának az előidézője volt, — vagy Theseusszal, ki a thessalók királyát segíti a kentaurok ellen s aztán Achilleusszal, kit kentaurok, Kheiron és Phoinix nevelnek s egy monda, mint főntebb idéztük, skythaföldi királynak tesz meg, ellenben a korábbi hősök, mint p. Perseus, Jason stb. mondái még nem emlegetik őket: azt látjuk, hogy fokozatosan történt a közép-ázsiai nomádok előnyomulása.

A Kr. e. 1400—1300. közti eseményekben még csak a Kelet-Európából és az Al-Duna vidékéről kizavart népek hullámzásának jelenségei állapíthatók meg, de már a Kr. e. XIII. században maguk a lovas nomádok is előtérbe jutnak, úgy hogy a mykenaei időszak történelmének hagyományaiába is bejutnak.

Midőn aztán lecsillapultak a népvándorlás hullámai, teljesen mondai lényekké váltak a kentaurok a görögök szemében, a hogy

¹⁾ Κασιόπυρος πόλις Γανδαριῆ. Σκυθῶν ἀκτῆ. Hecat. Fragm. 179. (Müller K. Fragm. hist. graec. I. 12.)

pl. a germán népies emlékek is »óriások«-nak tették meg a történelmi hunnokat. A Kr. e. VIII—VII. században, a Pontus melléki görög gyarmatok alapításakor már nem ismerték fel az ott talált népekben az egykori kentaurokat. Pedig nem semmisültek meg, sőt nevük sem tűnt el, csak átalakult.

Két olyan népnév tűnik szemünkbe a Kr. e. utolsó évezred régebbi felében Kelet-Európa területén, mely a kentaurok nevére vezethető vissza.

Egyik a *kimmer*, az asszír fölíratos emlékekben *gimirri*, a bibliában *gomer*.

A kimmerek, mint Herodotos mondja, előbb a Fekete-tenger mellékén, a skythák földjén tanyáztak, honnan Kr. e. 700 felé a királyi skythák vagy szkolotok zavarták el őket. (IV. II., 13. VII. 20.)

Egyik részük áttört a Kaukázuson s már II. Argistis, urartui (armeniái és georgiai) király idejében, ki Kr. e. 714—től kezdve uralkodott, Urartu határán tűnnek föl. II. Rusas alatt oly fenyegetően lépnek föl, hogy ez Urartu régi ellenségéhez, Assziriához fordult s Assarhaddon királytól (Kr. e. 681—669.) kért ellenük segítséget. De ez sem használt, sőt a »gimirrik« Teuspa vezérlete alatt 678-ban Assziriába is betörték, 668-ban pedig Lydiát, Luddut kezdték szorongatni. A lyd király, Gugu (Gyges) az épen ekkor trónra lépett Asurbanipal asszír királyhoz fordult segítségért s csak több évi küzdelem után, 663 vagy 662-ben sikerült őket Lydiából kiszorítani. Tugdammí (Strabónál: Lygdamis) vezérlete alatt azonban újra betörték Kappadokiából s elárasztották Kis-Ázsiát, ez alkalommal Gyges is elesett Kr. e. 657-ben s utóda, Ardys nem tudta meggátolni Sardes feldulatását.¹⁾

Tugdammí vagy Lygdamis Kilikiában esett el az asszirok ellen, de fia, Szandakšatra 646-ban újra fenyegette Assziriát.

Ekkor azonban már a skythák, vagy mint az ékiratok nevezik őket, az aŕguzák is benyomultak az előázsiai területre, fejedelmük, Bartatua, Herodotos Protothyasa szövetségre lép Assziriával, fia, Madyas aztán fölmentette Ninivét Kyaxares (Szandakšutra) ostroma alól.²⁾

¹⁾ Herodot. I. 15. Strabo. VI. 20. 149.

²⁾ Herodot. I. 103.

A kimmerekről nincs többé szó; a legáltalánosabb felfogás szerint összeolvadtak Urartu óslakóival, az ekkor már erősen iranizált alaródiakkal s utódaik a mai örmények, kik phryggel rokon nyelvüket a nyilván már Dél-Oroszországban elthrákosodott kimmerektől örökölték.

A kimmerek másik részét — úgy látszik — nyugat felé szorították a királyi skythák. Ezek aztán a keltákba (kymr), meg talán a germánokba olvadtak. Nyilván az utóbbiak voltak a római kori cimberék, kik a teutonokkal együtt tűnnek föl a Kr. e. II. században. Ma a kelták walesi ága viseli a kymr nevet. A keltákról pedig tudjuk azt, hogy ők voltak az ókorban az európai árság legkiválóbb lovasai. A kentaurok utódaival való viszonyuk kellőképp megmagyarázza, honnan szerezték a lótarásra vonatkozó ismereteiket.¹⁾

A kimmerek kiszorítása Dél-Oroszországból olyan időben történt, mikor még csak keletkezőfélben voltak a feketetenger-melléki görög gyarmatok. Nem csoda tehát, ha keveset tudtak róluk a görögök; inkább csak egy pár általánosságot jegyeztek föl róluk, de hallgatnak szokásaikról, életmódjukról stb., mikről némi ismereteket a déloroszországi régibb kurgánok tartalma után szerezhethünk.

Egészen más helyzetben voltak a görögök az *agathyrsokkal* szemben, kiknek neve kétségteljesül összefügg a *katiarok* nevével.

Mindegyik olyan népnév, melyet a skythaság nyugati csoportjához számítottak s úgy az elhelyezkedés rendje, mint a skytha eredet mondája²⁾ olyannak tünteti fel őket, hogy a skytha név alá foglalt turán áramlat korábbi rétegzetéhez kellett tartozniok.

Az *agathyrsokat* úgy említi Herodotos, mint az Istros (Duna) egyik mellékfolyója, a Maris (Maros) körül lakó és thrák szokások szerint élő népet. (IV. 48., 104.) Későbbi írók is emlegetik őket, de mind északibb és keletibb vidékre helyezik s tényleg a hunn korszakban *akatir* vagy *akatzir* néven a Don környékén tűnnek

¹⁾ Josephus Flavius (Zsidó régiségek. I. k. 1. fejt. 1. §.) is azt mondja, hogy a Jáfet egyik fiától, Gomartól származott gomárokat a görögök galatáknak nevezik.

²⁾ L. föntebb 38. lapon 2. és 3-ik jegyzet.

föl, honnan csakhamar az Alsó-Volga vidékére szorultak;¹⁾ mindezek Fröhlich Róbertet arra a föltevéésre vezették, hogy Herodotos értesülése az agathyrsok erdélyi lakásáról tévedésen alapszik; ²⁾ azok a skytha régészeti emlékek azonban, melyek szórványosabban egész a Dunáig, összefüggő leletekben pedig különösen Erdély területén fordulnak elő,³⁾ kétségtelenné teszik, hogy a vaskor elején vagyis épen Herodotos ideje körül s az ezt megelőző századokban, csakugyan behatolt hazánk területére is a skythák áramlata s Herodotos értesülése helyes volt, midőn marosmelléki agathyrsokról beszél. De ez csak annyit bizonyít, hogy az agathyrsok neve alá foglalt legrégebb skytha elem leg-tömegesebben nyugat felé tanyázott, vagy, ha számba vesszük, hogy e terület ősi lakossága a thrák-geta népséghez tartozott, itt őrizte meg legjobban önállóságát a királyi skythákkal szemben s belőle került ki az uralkodó néposztály; ez azonban nem zárja ki, hogy egész a Tanaisig ki ne terjedt volna az agathyrs népréteg, a hol azonban már a királyi skythák voltak az urak.

Igy érthető meg, hogy Herodotos az eredet mondájának azon változatában, melyben az agathyrsokról hallgat, *katiar* név alatt a középső fiútól származtatja őket. (IV. 6.) A két név összefüggése, mint említettük, egész világos; ugyanazon viszony van köztük, mint a népvándorláskori *akatir*, *akatzir* s a helyette csakhamar használatba jött *chazar*, *kozár*, *kaszr*, *ghyszr* stb.

¹⁾ Már Ephoros a Maeotis vidékére helyezi őket a szarmatákkal és gelonokkal együtt; ő rá hivatkozva említi khiosi Skygnos, — — ἔθνος ἐδομημένων δὲ φησι τὸ τῶν Σαρματιῶν τε καὶ Γελόνων καὶ τρίτον τὸ τῶν Ἀγαθύρσων ἱππικακούμενον γένος. Ephori Fragm. 78. Scymni Chius. V. 847 (Müller Kár. Fragm. hist. graec. I. 258). Priskos Rhetor szerin is körülbelül a Közép-Don vidékén tanyáztak Attila idejében.

²⁾ Az agathyrsok. (Arch. Ért. Új foly. III. k. 1884. 181—193.)

³⁾ Hampel J. *Skythiai emlékek Magyarországon*. (Arch. Ért. XIII. 1893. 385—407.) — Reinecke Pál: *Magyarországi skytha régiségek*. (Arch. Ért. XVII. 1897. 1—27. l.) *Egy sajtószertű óskori kardidomról Magyarországon*. (U. o. 77. l.) *Die skythischen Alterthümer im mittleren Europa*. (Zeitschrift für Ethnologie. XXVIII. 1896. 1—44.) — Herepey Károly: *A nagyenyedi múzeum némely régiségeiről*. (Arch. Ért. XVII. 1897. 63—68. l.) *Skytha leletek*. (U. o. 325—329. l.) *A nagyenyedi skytha leletek és emlékek folytatásáról*. (Arch. Ért. XVIII. 1898. 267—269.) — Darnay Kálmán: *Sümegh vidéki skytha leletről*. (Arch. Ért. XXI. 1901. 369—372.) — Smirnoff J. *Néhány skytha régiség*. (Arch. Ért. XIV. 1894. 385—388.)

között. Hogy a szókezdő *a* nem szerves alkatrésze a névnek, kitűnik abból, hogy más népvégeket is találunk ilyen alakban. A skythákat, a kik a Kr. e. VII. század utolsó tizedeiben elárasz-tották Elő-Ázsiát, az asszir föliratok nem a perzsa *çaka*, hanem a pontusi (thrák-kimmer) *skyth*-alokból származott *asguzai*, *iskuzai* néven említik. A Herodotos által perzsa törzsnek mon-dott s a Kaspi alján tanyázó nomád *sagartik* (I. 125. III. 93. VII. 85.), Szargon föliratai szerint *zikirtuk*, a behisztuni fölirat-ban *açagarta* néven fordulnak elő.¹⁾ A cserkeszek *zych* neve, a hogy az ókori és középkori görög írók emlegetik őket, az abkházoknál *azikhua*; a név nem más, mint a cserkesz-kabard *c'efö*, *c'ife*, *c'ykhu* = (dido: *žeku*, andi: *hega*, *khaga*, csecsen: *sak*) »ember« szó többes száma: cserkesz nyelven *c'ijekhe*, *c'ipekhe*, kabard nyelven *c'ikhukhe*, vagyis *zikhua*, kezdetén az *abkház* határozott articulussal (v. ö. »a-pha« = a fiú, pha -k = fiú).

Tudva azt, hogy a szó elejére jön az abkház nyelvben a határozott névelő, az *a*: megmagyarázhatjuk az efajta *a*-val kezdődő névváltozatok eredetét. Abkházféle alaródi népségtől kerültek úgy a görögökhöz, mint az asszirokhöz és ó-perzsákhoz. Az agathyrs nevet tehát ilyen abkházos alakban vették át a görögök, eredetibb alakja azonban a *katiar*, a régi kentaurnak egy másféle változata.

Gondolhatunk tehát a pontusi görög gyarmatok cserkesz-abkház környezetére is az agathyrs névnel. De lehet mélyebb alapja is a név elterjedésének, a mire a skytha nyelvből fenn-maradt néhány szónak kaukázus-alaródi eredete utal, minő pl. az oiropata névben az indo-írán nyelvekből meg nem magyaráz-ható *pata* »ölni« = elamita: *bat*, szumir: *bad* »ölni«, az t. i., hogy a skythák legrégebb áramlata egy kaukázus-alaródi eredetű népréteg fölött helyezkedett el s ha ezt a legrégebb áramlatot a finn-ugorsággal azonosítjuk, a mire nemcsak a skythák, ille-tőleg az ennek alapjául szolgáló szakith névalakból, hanem a skytha nyelv olyan szavaiból is következtethetünk, minő a tűzisten *Tabiti* neve, mely egyenesen a vogul *táut*, *toat*, *tat*,

¹⁾ Hommel Fr. *Grundriss d. Geogr. u. Gesch. d. alten Orients*. München, 1904. 198. — Galgóczy János: *A kaukázusi népek őstörténetéhez*. (Ethno-graphia. 1901. XII. k. 10. füz. 442. l.)

osztják *tughut, tûghet, tughe, tût, tot* s a magyar a *tûz*, ősbibb alakjában *tûhit, tuhû* szóknak felel meg: akkor megkaptuk a finn-ugor nyelvek ősi kaukázusi elemeinek történeti hátterét is, különösen pedig megértjük a magyar, vogul, osztják és mordvin nyelvekben levő tárgyias igeragozás eredetét, mely nem turán, még csak nem is általános finn-ugor nyelvsajátság, ellenben ismeri a kaukázus-alaródi család valamennyi nyelvcsoportja.

Az agathyrrok, illetőleg katiarok nevében pedig könnyen fölismerhető a kentaur, gandavar név változata s ha a kimmerek elárjasodott kentaurok voltak, kiknek a skythasággal való összefüggése teljesen elhomályosult a görögök szemében, az agathyrrokot egyes thrák szokások és a kaukázusi elemekkel való keveredés mellett is mindvégig a skythákhoz számították s a mennyiben magának a skytha névnek feltűnése későbbi időbe esik a kentaur névnél: a tulajdonképeni skytha vagy szaka és a kentaur vagy gandavar nép között ennek ellenére is némi különbséget kell tennünk.

A népek elhelyezkedéséből levonható következtetés önkényt megadja a magyarázatot.

Nyolcz vagy kilencz századon át, körülbelül Kr. e. 1500-tól 600-ig tartott az Ázsia belsejéből előnyomuló turánok azon áramlata, melynek eredménye az volt, hogy az árjaság előbbi összefüggő láncolata megszakadt s különváltak az ázsiai indo-iránok az európai árjától. A Baikal, Altáji és Jeniszei vidékétől kezdve Szibérián, Közép-Ázsián s az Ural és Volga melléki területen át a Fekete-tengerig egy életmódban, szokásokban, viseletben, eszközeinek és fegyvereinek idomában meglehetősen egyöntetű lovas népség rajai sorakoztak szakadatlan egymásutánban, kiket a görögök skytháknak, a perzsák szakáknak neveztek.

A skytha vagy szaka volt az uralkodó nép, a mikor a görögök Kr. e. 700 felé, Hesiodos virágzása idejében, nagyobb figyelmet kezdtek fordítani ezekre az európai népektől annyira különböző nomádokra. Neve szerint a szaka nép a törökségnek volt egyik ága, vagy helyesebben mondva, ókori képviselője. Ettől való a tengeristen neve, a Thamimasada vagy Thagimasada, melyben könnyen felismerhető a törökös *tammaz-ata* vagy *tangaz-ata* (a mai

törökségnél: »tengizata«, »deñizata« azaz »tengeratya«) kifejezés. Herodotos után néhány századdal később a skytha tamimasz, tammasz szót már az »*re-es temer, tamir* alakban találjuk, a Maeotis »tengeranya« jelentésű *Temerinda* vagy *Temarunda*, meg aztán egy tengeröböl s a mellette levő hegyfok és város *Tamyraké* nevében. Ez arra vall, hogy a középvolgai s finn-ugor elemekkel erősen vegyült mai csuvasok, kiknek nyelvében a népvándorláskori hunn-bolgárság nyelvének maradványát keressük, tulajdonkép még az ókori skytháktól származnak. A turánság első rajai azonban, melyek Európába jutottak, semmi esetre sem lehettek törökök, hanem a turánságnak az a csoportja, mely elhelyezkedésénél fogva a legnyugatibbra esett. Ez pedig a finnugorság volt s a kentaur és skytha nevek a turán vándorlásnak ezt a kétféle jellegét tüntetik föl. Ez a különbség megvolt a görögök skytháinál, a mi a fennmaradt néhány skytha szóból is kitűnik.

De magának az előnyomulásnak folyamata alatt is álltak be változások a különféle néprétegek fölött való elhelyezkedés következtében.

A legszélsőbb és legkorábbi rajok, melyek benyomultak az árjaság testébe, hosszabb vagy rövidebb idő alatt elárjasodtak. Ilyenek voltak a kentaurok azon ivadécai, kiknek neve a homerosi énekek idejétől fogva »*skimmer*« alakban jutott el a görögökhöz. A kentaurok másik része a kaukázus-alaródi népek befolyása alá került s bár nevük, az agathyrk, a kaukázusi cserkeszek és abkházok nyelvének jellegét viseli is magán, a skythasághoz való tartozásuk nem homályosult el, mint a kimmereké.

Nincs módunkban meghatározni a kaukázus-alaródi befolyás mértékét s nem tudjuk, milyen népnek tekintsük az agathyrrokot vagy katiarokat, olyan ugoroknak-e, kik átvették a cserkesz-abkház nyelvet vagy pedig olyanoknak, kiknek ugor nyelve erősen keveredett kaukázus-alaródi elemekkel? Csak annyit állapíthatunk meg, hogy a Kr. e. IV. század körül nyugat és északnyugat felől megindult kelta és germán áramlat visszaszorította a skythaságot s az agathyrrok, kiket Herodotos a Maros vidékére helyez, a Kr. u. első századok írói szerint már az Azov-tenger és Don körül tanyáztak; a Közép-Don mellékén laktak Attila korában is, de már az V. század dereka táján az avarok

által a Káma és Közép-Volga vidékéről kiszorított szabirok, hunugurok, urogok és szaragurok, a magyarság népvándorláskori ősei, az Alsó-Volga vidékére tolják, hol az addigi abkházos agathyrs vagy akatir név helyett a z-s alaknál fogva talán magyarosnak mondható kozár vagy kazar néven az altaji turkok alapítják közöttük azt az államot, melylyel a honfoglalás előtti magyarság olyan szoros kapcsolatban volt s a mely állam a magyarság kivándorlása után rohamosan elvesztette minden hatalmát s csakhamar teljesen megsemmisült.

Tizenharmadik kötet. I. Lónyai Zsigmond és a nagyazombai béke-tanácskozmány 1644—45-ben. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — II. A Præ-historikus köeszközök régiségi jellegeiről. *Ortvay Tinadartól*, 60 fill. — III. A kolozsvári ötvös-legények stríkaja 1578-ban és 1676-ban. *Deák Farkastól*, 30 fill. — IV. Törbá János szerepe a linczi békekötésben. 1645. *Zsilinszky Mihálytól*. — V. Rövid életrévételek Kemény János önéletrajzáról. *Deák Farkastól*. — VI. Szilágymegye középkori műemlékei. *Bunyitay Vinczellől*, 60 fill. — VII. Az eperjesi tanácskozmány 1647/48-ban. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — VIII. Besztrilaw galicziai herceg IV. Béla magyar királynak uje. *Wenzel Guisztától*, 20 fill. — IX. A Székelyek származásáról és intézményeiről. *Orbán Balástól*, 40 fill. — X. Az örökös öispánság a magyar alkotmánytörténetben. *Hajnik Imrétől*, 1 kor, 20 fill. — XI. 1708-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez. *Zsilinszky Mihálytól*, 1 kor, 20 fill. — XII. Bethlen Gábor diplomáciai és Szász-köteteiseiből. *Ortvay Lipóttól*, 1 kor.

Tizennegyedik kötet. I. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. *Pulszky Ferenczről*, 40 fill. — II. *Duka Tivadar* Körösi Osanna Bándorról. *Jakab Elektől*, 80 fill. — III. A magyar jobbágynépesség száma a mohácsi vész után. *Acsády Ignacztól*, 60 fill. — IV. Carvajal János bíborosok magyarországi követségei 1448—1461-ben. *Fraknói Vámostól*, 1 kor. — V. Tanulmányok a népvándorlás korának emlékeiről. *Pulszky Ferenczről*, 80 fill. — VI. Tanulmányok a rómaiak dáciál aranybányászatáról. *Téglás Gábertől*, 40 fill. — VII. A ezéhek történetéről Magyarországon. *Szűcs Lajostól*, 2 kor, 80 fill. — VIII. A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. *Ortvay Tinadartól*, 1 kor, 80 fill. — IX. A magyar nemesség és birtokviszonyai a Mohácsi vész után. *Acsády Ignacztól*, 1 kor, 60 fill. — X. A magyar pogány ítéletek. *Pulszky Ferenczről*, 40 fill.

Tizenötödik kötet. I. Tanulmányok a rómaiak dáciál aranybányászatáról. *Téglás Gábertől*, 1 kor, 80 fill. — II. Oláhok kultúrtétele Délmagyarországon a múlt században. *Szentkláray Jenőtől*, 40 fill. — III. A szepesi jog. *Demkő Kálmántól*, 80 fill. — IV. A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyeshasznú királyok korszakában. *Hajnik Imrétől*, 40 fill. — V. Kálmán király oklevelei. *Fejérváthy Lászlótól*, 1 kor, 80 fill. — VI. Bihar vármegye oláhjai s a vallásünió. *Bunyitay Vinczellől*, 1 kor, 30 fill. — VII. Szerémi György élete és emlékirata. *Szűcs Lajostól*, 1 kor, 30 fill. — VIII. Szerémi emlékirata kiadásának hiányáról. *Szűcs Lajostól*, 90 fill. — IX. Nagy Lajos magyar király viszonya Giannino di Guccio francia trónkövetelőhöz. *Pér Antaltól*, 60 fill. — X. A Pécz nemesség örökösödési pere 1428—1433. *Nagy Imrétől*, 30 fill. — XI. Pécz lázadás. *Márki Sándortól*, 1 kor, 80 fill. — XII. Körös megye s XV. században. *Csánki Dáztól*. Ára 4 kor.

Tizenhatodik kötet. I. A magyar Anjouk eredete. *Ortvay Lipóttól*, 60 fill. — II. A megye és a várispánság. *Balassy Ferenczről*, 60 fill. — III. Régi magyar birtokviszonyok. *Acsády Ignacztól*, 1 kor, 20 fill. — IV. Oklevelek II. István király korából. *Fejérváthy Lászlótól*, 1 kor, 60 fill. — V. Taine Hippolyt Adolf mint történész. *Zsilinszky Mihálytól*, 80 fill. — VI. Újabb tanulmányok a rezkorról. *Hampel Józseftől*, 1 kor, 20 fill. — VII. Ugoasa vármegye keletkezése. *Komáromy Andrástól*, 90 fill. — VIII. A jobbágy-adózás 1577—87-ben. *Acsády Ignacztól*, 2 kor, 40 fill. — IX. Lengyelországi adalékok hazánk s főleg Erdély XVI—XVIII. századi történetéhez. *Verecs Eendrétől*, 90 fill. — X. Történeti egyezések és tévedések. *Mátyás Flóridától*, 60 fill. — XI. A ciszterciek középkori iskolázása Párisban. *Békefi Remigtől*, 1 kor, 60 fill. — XII. A romanizmus Illyricumban. *Béthy Lászlótól*, 50 fill.

Tizenhetedik kötet. I. A pusztaszeri monostor kegyvizei. Székfoglaló.